

# ਅੱਠਵਾਂ ਅਜੂਬਾ



ਅੱਠਵਾਂ ਅਜੂਬਾ

SIKHBOOKCLUB.COM

SIKHBOOKCLUB.COM

ਇਸੇ ਕਲਮ ਤੋਂ :

- ਘਰਿ ਸੁਖਿ ਵਸਿਆ, ਬਾਹਰਿ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ
- ਸ਼ਕਤੀ: ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ
- ਸੰਘਰਸ਼: ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਐਨ
- ਮਨੋ-ਵਿਕਾਸ: ਕੁੱਝ ਸੰਕੇਤ ਕੁੱਝ ਸੁਝਾਉ
- ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਆਨੰਦ
- ਸ਼ਾਕਾਹਾਰ—ਇਕ ਸੁੰਦਰਤਾ
- ਪ੍ਰਬੰਧ: ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ
- ਬਾਬਾ ਰੂੜਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ

# ਅੱਠਵਾਂ ਅਜੂਬਾ

[ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ]

SIKHBOOKCLUB.COM

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ



ਸਿੰਘ ਬਦਰਜ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ATHWAN AJUBA  
(A Collection of Punjabi Short Stories)  
by  
PURAN SINGH

ISBN 81-7205-265-0

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜੂਨ 2002

ਮੁੱਲ : 100-00 ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼

ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143 006

S.C.O. 98, ਸਿਟੀ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143 001

E-mail : singhbro@vsnl.com

Website : www.singhbrothers.com

ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ :

## ਤਤਕਰਾ

• ਅੱਠਵਾਂ ਅਜੂਬਾ	7
• ਬਾਬਾ ਦੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ	12
• ਸ੍ਰਧਾਂਜਲੀ	19
• ਸੁਆਤੀ ਬੁੰਦ	24
• ਸਿਕੰਦਰ	31
• ਰੂਪ ਲਾਲ	38
• ਦੋਬੇ	44
• ਗਾਛ ਬਲੈਂਸ ਯੂ	51
• ਐਨਕ	56
• ਭਾਇਰੀ ਦਾ ਇਕ ਪੰਨਾ	62
• ਮੋਤੋਂ ਭੁੱਖ ਬੁਰੀ	66
• ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ?	74
• ਰੱਬ ਦੀ ਗਲਤੀ	81
• ਸੰਧਿਆ ਦੀ ਲਾਲੀ	89

## ਅੱਠਵਾਂ ਅਜੁਬਾ

ਮਈ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਐਤਵਾਰੀ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਸੁਹਾਵਣੀ ਸਵੇਰ ਲੰਡਨ ਦੇ ਕਾਹਲੇ, ਕੁਸੈਲੇ ਅਤੇ ਰੌਲੇ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਰਾਮ, ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਏਕਾਂਤ ਦੀਆਂ ਦੁਰਲੱਭ ਦੋਲਤਾਂ ਵੰਡ ਰਹੀ ਸੀ। ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਲੰਡਨ ਦੇ ਮੁਹੱਲੇ, ਕਲੇਅ ਹਾਲ, ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਬਗੀਚੇ ਵਿਚ ਹਰੇ ਮਖ਼ਮਲੀ ਘਾਹ ਦੀ ਵਿਛਾਈ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾਏ ਹੋਏ ਗਾਰਡਨ ਫ਼ਰਨੀਚਰ ਵਿਚਲੀ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚਲੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਛਰਾਹਟਿਆਂ ਵਿਚ ਨ੍ਹਾਉਣ ਪਿਛੋਂ ਵਲੈਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋਆਂ ਅਤੇ ਖੇੜਿਆਂ ਦੇ ਵਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਦੇ ਨੌਂ ਵੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮਈ ਦੀ ਮੁਲਾਇਮ ਧੁੱਪ ਕੁਤਕੁਤਾਰੀਆਂ ਕੱਢ ਕੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਕਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਗਿੱਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਤਨੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੋਂ ਵਿਹਲੀ ਹੋ ਕੇ ਸੁਖਮਨੀ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬੇਟੀ, ਨਵੀਨਾ, ਅਜੇ ਜਾਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਟਿਕਾਓ, ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਏਕਾਂਤ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਛੱਥੀ ਸਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਵਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮੈਰਾਥਨ ਦੌੜ ਸੀ; ਛੱਥੀ ਸਾਲਾ ਮੈਰਾਥਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਫ਼ਲ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਉਸ ਲਈ ਵੱਡੇ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਦੌੜ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਆਦਲਾ ਲੱਗਾ। ਦੌੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹ ਮੰਜ਼ਲ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੰਜ਼ਲ ਉੱਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਅੱਖ ਮਾਰਗ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਉਣੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੰਜ਼ਲ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਫ਼ਲ ਆਦਮੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸਫ਼ਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਵਿਚ ਉਹੋ ਆਨੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮੋਟਰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਮੰਜ਼ਲ-ਮੋਹ-ਮੁਕਤ ਬੱਚੇ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਛੱਥੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਸੰਨ 1966 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੰਡਨ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਉਨਤਾਲੀ ਸਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਐੱਮ.ਐੱਸ.ਸੀ; ਐੱਮ.ਐੱਡ. ਦੀ ਵਿਦਿਆ, ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਟੀਚਿੰਗ ਐਕਸਪੀਰੀਐਂਸ, ਗਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤ੍ਰ ਅਤੇ ਇਕ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਸੁਘੜ ਸੁਸ਼ੀਲ ਪਤਨੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਬੇਟੀ ਨਵੀਨਾ ਲੰਡਨ ਆਉਣ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਜਨਮੀ ਸੀ। ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ, ਉਸ ਨੂੰ, ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੱਖ ਨਾ ਆਈ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪਗੜੀ ਅਤੇ ਦਾਹੜੀ ਵਾਲਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਓਪਰਾਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸੂਝ-ਬੂਝ, ਆਮ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਟਾਫ਼ ਨਾਲੋਂ ਸਿਰਕੱਢ

ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਉਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਰੂਪ ਉਸ ਲਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਕਾਉਣ ਤਕ ਉਹ ਮੌਨਾ ਸੀ। ਕੇਸ ਉਸ ਨੇ ਮਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਦੁਬਾਰਾ ਕੇਸ ਕਟਵਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਧਾਨੀ ਸੁਭਾਅ (ਜਾਂ ਕੰਪ੍ਰੋਮਾਇਜ਼ਿੰਗ ਨੇਚਰ) ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਆਖਿਆ। ਸਮਾਧਾਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਉੱਕੀ ਅਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ।

ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੀ ਥਾਂ ਜੀ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਗਿੱਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਐੱਸ, ਜੋ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਖੇਪਨ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਓਪਰਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਆਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਲਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮਤ ਸਨ।

ਕੀਨੀਆ ਤੋਂ ਆਏ ਇਕ ਨਵੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਉਚੇਚੀ ਮਿੱਤ੍ਰਤਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਮਿੱਤ੍ਰਤਾ ਵਧਦੀ ਵਧਦੀ ਭੁੱਪਣ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਸਾਂਝ ਦੇ ਸ਼ਾਵਜੂਦ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਭੋਗਲ ਸਮੁੱਚੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਅਤੇ ਘਿਰਣਤ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਗਿੱਲ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਉਦਾਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਦੀਵਾਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਦੋਸਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਪੱਕੀ ਹੋ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਸਕੂਲ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਹੈੱਡ ਦੀ ਰੀਟਾਇਰਮੈਂਟ ਮਗਰੋਂ ਨਵੇਂ ਡਿਪਟੀ ਹੈੱਡ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਉੱਤੇ ਗਿੱਲ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੋ ਪਿਆ।

ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਟਾਫ਼ ਵਿਚ ਸੀਨੀਅਰ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਗਤਾ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਹੈੱਡ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਚਮੜੀ ਦਾ ਰੰਗ ਚਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਜੂਨੀਅਰ ਇਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਡਿਪਟੀ ਹੈੱਡ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੋਈ; ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਭੋਗਲ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ; ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਹ 'ਚਿੱਟਿਆਂ' ਕੋਲੋਂ ਏਹੋ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਮੁਆਮਲਾ ਬਹੁਤ ਵਧਿਆ; ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਟ੍ਰਾਈਬਿਊਨਲ ਤਕ ਗੱਲ ਗਈ। ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੋ ਕੇ ਗਿੱਲ ਨੇ ਅਹਲੀ ਰੀਟਾਇਰਮੈਂਟ ਲੈ ਕੇ ਰੰਗ-ਭੇਦ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਮਾਧਾਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਆਪਣੀ ਚਮੜੀ ਦਾ ਰੰਗ ਕੋਈ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੰਪ੍ਰੋਮਾਈਜ਼ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ॥

ਉਸ ਨੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦਾ ਪੱਲਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਗੁਰਕਿਰਪਾਲ ਨੇ ਐੱਮ.ਬੀ.ਬੀ.ਐੱਸ. ਪਾਸ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੀ ਹਮ-ਜਮਾਤ ਇਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ; ਗਿੱਲ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਨਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ



ਦੇ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਛੋਟੇ ਗੁਰਤੇਜ ਨੇ ਲਾਅ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਇਕ ਫ਼੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਸਾਥਣ ਬਣਾ ਲਿਆ; ਗਿੱਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਦੋਹਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਚੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖੀ ਵੱਸਦੇ ਹਨ।

ਸਕੂਲ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਗਿੱਲ ਨੇ ਇਸਟੇਟ ਏਜੰਟ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਗੁਰਤੇਜ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮਾਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲਾਭ ਹੀ ਹੋਇਆ; ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭ। ਅੱਜ ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਕਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਤਿੰਨ ਮਕਾਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਵਾ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਪਾਉਂਡ ਮਹੀਨਾ ਕਿਰਾਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਮਕਾਨ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ, ਨਵੀਨਾ, ਨੂੰ ਦਾਜ ਵਿਚ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਇਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਸੀ ਰੰਗ-ਬੋਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨਾ; ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਉਣੀ; ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬੇ-ਇਨਸਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਭੋਗਲ ਉਸ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲੜਦਾ ਭਾਵੇਂ ਗਿੱਲ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਭੋਗਲ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਕਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਰੰਗ-ਬੋਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤਨ, ਮਨ ਅਤੇ ਧਨ ਨਾਲ ਲੜਨ ਸਦਕਾ ਬੇੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿੱਲ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਨੌਤਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਆਖੀ ਹੋਈ ਹਰ ਗੱਲ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮਹਾਂਵਾਕ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸਿਆਸੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਲਕੇ ਦਾ ਐੱਮ.ਪੀ. ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਲਈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਗਿੱਲ ਨੇ ਮੈਰਾਥਨ ਜਿੱਤ ਲਈ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਲ ਦੀ ਝਲਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਫਲ ਵਰਤਮਾਨ ਉਪਜਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਫਲ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਉਪਜਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸਫਰ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਅੱਖੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵੀ ਆਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਲਗਨ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਗੁੰਗਾਰੇ ਦਾ ਸੋਮਾ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਹਾਦਸਾ ਹੋ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਕਾਲੀ ਜੈਗੂਅਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰੀਨ ਸਟ੍ਰੀਟ ਦੀ ਕਾਰ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਖੜੀ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਅੰਬਾਲਾ ਸਵੀਟਸ ਤੋਂ ਵਿਸਾਖੀ ਲਈ ਮਿਠਾਈ ਖਰੀਦਣ ਗਿਆ। ਮਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਖੁਈਨਜ਼ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ, ਦੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਟਾਲ ਤੋਂ ਹੋ ਆਏ। ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਿਲਣਾ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਜਾਂ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਫਲਤਾ

ਦਾ ਸਾਧਨ ਸੀ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ।

ਉਹ ਅਪਟਨ ਪਾਰਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸਾਹਮਣੇ ਪੁੱਜਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅੱਠ-ਦਸ ਗੋਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਢਾਣੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਮੁੰਡੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ। ਇਹ ਵੈਸਟ ਹੈਮ ਸਟੇਡੀਅਮ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੀਮ, ਵੈਸਟ ਹੈਮ ਯੂਨਾਇਟਿਡ, ਆਪਣੀ ਗਰਾਊਂਡ ਵਿਚ, ਲਿਵਰਪੁਲ ਕੋਲੋਂ ਹਾਰ ਗਈ ਸੀ। ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਟੀਮ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਆਪਣੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲੱਭ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੇਤਾ ਅਯੋਗ ਟਾਰਗਿਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। “ਡਾਊਨ ਵਿੱਚ ਗਿੱਲ” ਦਾ ਰੋਲਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਉਸ ਵੱਲ ਵਧੇ। ਇਕ ਤਕੜੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਗਲੂਬਾ ਮਾਰਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਉਹ ਸੰਬਲਣ ਦੀ ਨਾਕਾਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋ ਬਲਵਾਨ ਬਾਹਵਾਂ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੂਧੇ-ਮੂੰਹ ਡਿਗਣੋਂ ਬਚਾਅ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੱਬੀ ਵੱਖੀ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਭੀੜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਖਿਆ, “ਕੇਅਰਫੁੱਲ; ਬਲੈਕ ਬੈਲਟ ਬਾਜਵਾ ਹੀਅਰ।” ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕ੍ਰਾਟੀ ਚੈਂਪੀਅਨ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਅਤੇ ਦੋ ਪੁਲਸੀਆਂ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਗੋਰੇ ਮੁੰਡੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਉਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਅਭਾਵਾਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀਆਂ, ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਇਕ ਅਣਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਬੱਚੀ, ਨਵੀਨਾ, ਵਿਆਹੁਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਅਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ, “ਸਦਾ ਬਾਹਰਲੇ ਕੰਮਾਂ ਵੱਲ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਹੋ; ਘਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚੋ।” ਘਰ ਵਿਚ ਨਵੀਨਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਸੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰ ਸੁਸ਼ੀਲ ਬੱਚੀ ਲਈ ਕੋਈ ਯੋਗ ਵਰ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸੁਯੋਗ ਘਰ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਨਾ ਉੱਭਰਿਆ।

ਨਵੀਨਾ ਜਾਗ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮਾਂ-ਧੀ ਦੋਵੇਂ ਕਿਚਨ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ। ਨਵੀਨਾ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਭੋਗਲ ਨੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਹੌਲੇ ਅੰਕਲ ਕਹਿ ਕੇ ਨਵੀਨਾ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਲਮਕ ਗਈ।

“ਕਿਉਂ ਮੇਰੇ ਸੂਟ ਦਾ ਸੱਤਿਆਨਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈਂ? ਮੈਂ ਮੀਟਿੰਗ ਉੱਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਰੋਅਬ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।”

“ਅੰਕਲ, ਜੇ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਬਣਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਚੱਲੋ।”

“ਯੈਸ ਵੀਨੂੰ, ਨਜ਼ਰ ਬੰਨ੍ਹ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗੀ,” ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਗਾਰਡਨ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ “ਯੂ, ਚੀਕੀ ਅੰਕਲ,” ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਨਵੀਨਾ ਮੁੱਕੇ ਵੱਟ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜੀ। ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਭੇਤ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਖੱਬੀ ਅੱਖ ਨੂੰ ਦੱਬ ਕੇ ਭੋਗਲ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾ ਵੀਨੂੰ; ਸੁਕੀਰਤ ਵੀ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।” ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਆਪਣੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਨਵੀਨਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਗੁਆਚਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ, ਮੀਟਿੰਗ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ?”

“ਜਾਣਾ ਹੈ, ਯਾਰ; ਪਰ ਅੱਜ...”

“ਹਾਂ, ਹਾਂ, ਅੱਜ ਐਤਵਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਰਕਿੰਗ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਮੀਟਿੰਗ ਹੈ...ਬਸ।”

“ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ; ਪਰ ਅੱਜ ਮੈਂ ਨਵੀਨਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

“ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹੜੀ ਚਿੰਤਾ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇਰੇ ਲਈ?”

“ਉਸ ਨੇ ਨਹੀਂ; ਤੇਰੀ ਭਰਜਾਈ ਨੇ। ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਨਵੀਨਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”

“ਚਿੰਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?”

“ਕੋਈ ਯੋਗ ਵਰ ਵੀ ਤਾਂ ਲੱਭੇ, ਭੋਗਲ।”

“ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਲੱਭੋਗਾ ਤਾਂ ਲੱਭ ਪਿਆ ਵਰ।”

“ਤੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਹੈ ਕੋਈ ਲੜਕਾ?”

“ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਕਿਉਂ, ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੈ; ਤੇਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਤੇਰਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੈ; ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕਸ ਦੀ ਇੰਜਿਨੀਅਰਿੰਗ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਚੜ੍ਹੀ ਹਜ਼ਾਰ ਪਾਊਂਡ ਸਾਲਾਨਾ ਤਨਖਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ; ਤੇਰੀਆਂ ਇਲੈਕਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ...”

“ਨਾਂ ਵੀ ਲਵੇਗਾ ਕਿ ਰੋਲਾ ਪਾਈ ਜਾਵੇਗਾ?”

“ਸੁਕੀਰਤ।”

“ਸੁਕੀਰਤ ਕੌਣ?”

“ਕ੍ਰਾਟੀ ਚੈਪਮੈਨ ਸੁਕੀਰਤ ਬਾਜਵਾ।” ਇਹ ਨਾਂ ਲੈਂਦਿਆਂ ਭੋਗਲ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉੱਭਰ ਆਏ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਨ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਭੋਗਲ ਕਿ ਗਿੱਲ ਦੀ ਘਿਰਣਾ ਦੇ ਇੱਕੋ ਝਟਕੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਗਿੱਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ; ਦਿਸਣੋਂ ਬੇਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤੈਨੂੰ। ਨਵੀਨਾ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਸੁਕੀਰਤ ਬਾਜਵਾ ਹੀ ਲੱਭਾ?”

ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਭੋਗਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਸ ਵਿਚ ਕੀ ਬੁਰਾਈ ਹੈ, ਬਈ?”

“ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ; ਉਸ ਦੀ ਇੰਜਿਨੀਅਰਿੰਗ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਟੀ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ; ਉਸ ਦਾ ਕਾਲਾ ਰੰਗ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ?”

“ਬਸ ਏਨੀ ਗੱਲ?”

“ਤੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਮਾਮੂਲੀ ਹੋਵੇਗੀ; ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਹੀਂ।”

“ਪਰ ਗਿੱਲ, ਤੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰੰਗ-ਭੇਦ ਵਿਰੁੱਧ...”

“ਭੋਗਲ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਘਰੇਲੂ ਮੁਆਮਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਰਾਏ ਸਾਂਝੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਪੱਕਾ ਦਿਸੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਹਥੜੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ,” ਕਹਿ ਕੇ ਗਿੱਲ ਘਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਭੋਗਲ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਗਿੱਲ ਨਹੀਂ, ਗਿੱਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਅੱਠਵਾਂ ਅਜੂਬਾ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

•

## ਬਾਬਾ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ

ਤੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਏਨਾ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉੱਚਾ ਸੁਣਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਮਾਲਮਾਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਹਾਕੇ ਸੁਪਨਿਆਂ, ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦੋਸਤੀਆਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਦਾਸਤਾਨ ਸਨ।

ਜੀਵਨ ਦੀ ਢਲਦੀ ਦੁਪਹਿਰੇ, ਅਲੂਣਿਆਂ ਵਾਲੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸੁਤੰਤਰ ਜੀ ਦੀ ਸੁਹਬਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਬੇਕੀ ਜਥੇ ਵਿਚ ਖਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮੋਰਚਿਆਂ, ਮਾਰਾਂ, ਮੌਤਾਂ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ, ਗੋਲੀਆਂ, ਰੂ-ਪੋਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਓੜ ਪੌੜ ਸੀ, ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਵਿਚਲੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮਿੱਤਰਤਾ ਨੇ ਉਸ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਅਤੇ ਸਿਮਰਣਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਮਾਣਿਆ ਸੀ।

ਸੁਤੰਤਰ ਜੀ ਦੀ ਫ਼ਰਾਹੀ, ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਥੇ ਪੇਂਡੂ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਸੀ ਅਤੇ ਸੰਗਰਾਮੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਾਹਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉੱਤੇਜਨਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਮੁੜ ਮੈਦਾਨੀਂ ਆਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਬੋਹ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਇਸ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਮੁੜ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੁੱਝ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੁਢੇਪੇ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਕੇ ਜਗਤ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਪਰਖੇ ਹੋਏ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਸਰਮਾਇਆ ਬਣ ਗਈ; ਥੀਏ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ-ਮੰਦਰ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਬਣ ਗਈਆਂ; ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਜਾਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਮਿੱਤਰ-ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਉਹ ਹੱਥੋਂ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ। ਛਿੱਤਾਂ, ਵਿਸਾਖੀਆਂ, ਮੱਸਿਆ, ਘੋਲਾਂ, ਕਬੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਮੇਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਹ ਉਚੇਚੇ ਉੱਦਮ ਅਤੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਦੋਹ ਚਹੂੰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਸਾਰਾ ਮੇਲਾ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।



ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੰਡ ਉਸ ਦਾ ਉਚੇਰਾ ਆਉਣ ਜਾਣ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਏਥੋਂ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਪੋਹ ਸੂਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਲਗਪਗ ਸਾਰਾ ਜਥਾ ਏਥੇ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਦੀਵਾਨ ਜੋ 1909 ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮੇਲਾ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀ ਮਿੱਤਰ-ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਮਿੱਤਰ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੱਭਰੂਆਂ ਨਾਲ ਹਲ ਕੇ ਜਲੂਸ, ਪੰਡਾਲ, ਸਜਾਵਟ, ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਜੋੜਿਆਂ ਆਦਿਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਅਤੇ ਜੈਤੋ ਆਦਿਕ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਥੀਤੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਜੀ ਕੇ ਵੇਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਵੇਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਪੰਡਾਲ ਲਈ ਚਾਨਣੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਚਾਨਣੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਚੋਬਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕੀਤਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਹਵਾ ਦੇ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਨੇ ਚਾਨਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਚੋਬ ਚਾਨਣੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਉਲਰ ਗਈ। “ਵੇਖਿਓ, ਵੇਖਿਓ; ਬਾਬਾ ਜੀ ਬਚਿਓ,” ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਉਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਏਨੀਆਂ ਨਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਸੁਣ ਸਕਦਾ। ਚੋਬ ਬਾਬੇ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਵੱਜੀ। ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਬੱਝੀ ਪੱਗ ਨੇ ਬਚਾ ਲਿਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਸੱਟ ਲੱਗ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਚੱਕਰ ਜਿਹਾ ਆ ਗਿਆ। ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਡਿਗਦੇ ਡਿਗਦੇ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਸੰਭਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਨਿੰਮ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਮੈਂ ਵੀ ਸੋਚਾਂ, ਭਈ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਵਾਲਾ ਲਾਠੀਚਾਰਜ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।”

ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪਏ।

ਹੱਸ ਪਏ; ਪਰ ਇਸ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਥੀਤੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਜਦੋਂ ਇਕ ਵੇਰ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਲਾਠੀਚਾਰਜ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਕ ਪੁਲਸੀਏ ਦੀ ਡਾਂਗ ਸਿੱਧੀ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਅੱਖ ਦੇ ਫੋਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਦੱਬਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਆਪਣੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਚੀ ਕਰ ਕੇ ਪੁਲਸੀਏ ਦੀ ਡਾਂਗ ਅੱਗੇ ਡਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਸੁੰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਡਾਂਗ ਡਾਂਗ ਬਾਬੇ ਦੀ ਅਰਕ (ਫੂਹਣੀ) ਉੱਤੇ ਵੱਜੀ। ਬਾਂਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਚਿੱਥੀ ਗਈ, ਪਰ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚ ਗਈ। ਇਸ ਮੁੱਲੇਂ ਇਹ ਸੋਦਾ ਮਹਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਦੀ ਨਕਾਰਾ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ, ਇਸ ਸੱਚੇ ਸੋਦੇ ਦੀ ਸਾਖੀ ਸੁਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਆਨੰਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਚੋਬ ਵੱਜਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਉੱਤੇ ਲਾਠੀਚਾਰਜ ਵਾਲੀ ਗੰਭੀਰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ, ਬਾਬੇ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਾਂਸੇ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ।

ਚੋਬ ਵੱਜਣ ਨਾਲ ਬਾਬੇ ਦੀ ਦਸਤਾਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਢਿਲਕ ਗਈ ਸੀ।

ਤਖ਼ਤਪੋਸ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਦਸਤਾਰ ਨੂੰ ਅਦਬ ਨਾਲ ਸੁਆਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ—

“ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਬਾਬਾ, ਸਾਰੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਤੇਰੇ ਸਿਰ ਕਿਉਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ?”

“ਸਿਰ ਦੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ, ਚੰਦਾ ਸਿਆਂ, ਬੱਸ ਦਿਲ 'ਤੇ ਵਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ,” ਕਹਿ ਕੇ ਬਾਬੇ ਨੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਬਾਬਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਉਦਾਸ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਸੀ, ਜਿੰਨੀ ਬਾਬੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ। ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਇਹ ਸੰਗਮ ਉਵੇਂ ਹੀ ਆਨੰਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਧਿਆ ਸਮੇਂ ਡੁੱਬਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ, ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਦੇ ਸੁਖਦਾਇਕ ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਕਰਮਾਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਹਰ ਮਿੱਤਰ-ਮਿਲਣੀ ਬਾਬੇ ਦੀ ਸਮ੍ਹਿਤੀ-ਸੰਪਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ; ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਾ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮਿੱਤਰ-ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਵਸਰ ਹੱਥੋਂ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ।

ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਪਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਦੁਰਲੱਭ ਦੋਸਤੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਤੁਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪੀੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਵਾਲੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੰਧਿਆ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸੁਰਮਈ ਹੋ ਗਏ।

ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਬਾਬੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਆਹਿਆ ਗਿਆ। ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀ ਉਚੇਚੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਨੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਕੋਹੋ ਜਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲੁਕੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਲੜਾਈ ਹੋ ਪਈ। ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਡਾਂਗਾਂ ਤਕ ਪੁੱਜਦਿਆਂ ਚਿਰ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮੁੰਡੇ, ਜਰਨੈਲੇ, ਨੇ ਸੋਟਾ ਮਾਰ ਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਦੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਜ਼ਖ਼ਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਾਰਦਾਤ ਦੀ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਰਪਟ ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੁਲਸ ਪਿੰਡ ਆਈ ਤਾਂ ਜਰਨੈਲਾ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਉਹ ਪਰਸੋਂ ਦਾ ਵਾਂਞੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।’ ਬਾਬਾ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਿਆ—

“ਬਾਬਾ ਜੀ, ਰੱਬ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਜਾਣ ਕੇ ਦੱਸੋ ਕਿ ਜੈਲਾ ਕੌਲੂ ਪਿੰਡ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?”

ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸੋਚੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਲੜਾਈ ਉਸ ਨੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀ ਸੀ; ਹੋਰ ਕਈਆਂ ਨੇ ਵੀ ਵੇਖੀ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੱਚ ਕੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਵਾਲੇ ਬੇ-ਕਸੂਰ ਸਨ; ਜੈਲੇ ਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੋਚ ਸਾਚ ਕੇ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਹਾਂ’ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਲਸ ਨੇ ਜੈਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਪਾ ਲਈ।

ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਜੈਲੇ ਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੇਵਲ ਘਰ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਦੇ ਗਵਾਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਵਾਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਅਤਬਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੁਲਮ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ।

“ਚੰਦਾ ਸਿਆਂ, ਹੋਰ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਮੰਗ ਲੈ, ਪਰ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਨੂੰ ਨਾ ਕਹਿ,” ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜੇ।

“ਮੈਂ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ, ਮੈਂ ਕਹਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲ, ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾ।”

“ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਕੀ ਆਖੂ, ਚੰਦਾ ਸਿਆਂ?”

“ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਦਾ ਪੁੱਤ ਕੀ ਆਖੂ? ਇਹ ਵੀ ਸੋਚ।”

“ਨਹੀਂ, ਚੰਦਾ ਸਿਆਂ, ਮੈਂ ਹੁਣ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ। ਬੱਸ, ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਪਈ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਕੀ ਆਖੂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦੀ ‘ਵਾਜ਼ ਸੁਣੂੰ।”

“ਜਿਵੇਂ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ,” ਕਹਿ ਕੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਜੈਲੇ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਕੈਦ ਹੋ ਗਈ।

ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਬੰਦੇ ਦੇ ਥੋਹ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਘਰਾਲੇ ਵਾਲੇ ਬੰਸੇ ਅਤੇ ਸੋਹਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸੂਰਤੀ ਦੀਆਂ ਟੀਮਾਂ ਦੀ ਕਬੱਡੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਬੜੀਆਂ ਧੁੰਮਾਂ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੀਮਾਂ ਦੀਆਂ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਦੇਖਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਵਾਂਗ ਉਸੇ ਟਿਕਾਣੇ ਜਾ ਖਲੋਤਾ, ਜਿਥੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬੇਲੀਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਅਹੁਲਿਆ। ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਨ ਮਸੋਸਿਆ ਗਿਆ। ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਮਿਲੇ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਖੇਡਾ ਨਾ ਮਹਿਸੂਸਿਆ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਬੱਡੀ ਗਿਆ ਘਰਾਲੇ ਵਾਲਾ ਬੰਸਾ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਸੂਰਤੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੀ ਟੱਪ ਗਿਆ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ‘ਵਾਹ ਬਈ ਵਾਹ, ਬੱਲੇ ਓਏ ਬੇਰਾ, ਨਹੀਂ ਗੈਸਾਂ ਬੰਸਿਆ’ ਆਦਿਕ ਵੱਲੋਂ ਬੇ-ਧਿਆਨ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਜਦੋਂ ਤਰਕਾਲਾਂ ਵੇਲੇ ਢੋਲਚੀ ਨੇ ਮਧੂ ਦਾ ਡੱਗਾ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਰ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਹੋ ਤੁਰੇ। ਮੇਲਿਆਂ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲਾਗਲੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਕੱਟ ਲੈਣੀਆਂ, ਬਾਬੇ ਲਈ ਕੋਈ ਓਪਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਲੇ ਤਾਂ ਏਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਕੁਝ ਹੁ ਪੈਰ ਹੀ ਪੁੱਟੇ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਸੂਖਮ ਜਿਹੀ ਹਉਮੈ ਨੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ਤਾ ਦਾ ਮੋਹਣੀ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਸਾਤਵਿਕ ਛਾਵਨਾ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਬਾਬਾ ਸੋਚੀ ਪੈ ਗਿਆ, ‘ਮੇਰਾ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਸ਼ਾਇਦ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਸਰਾਸਰ ਗਲਤ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਮੰਨਣ ਦੀ ਬਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਘਰ ਗਿਆਂ ਵੀ ਉਹ ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਪਾਵੇ। ਸਿਆਣਾ ਬਿਆਣਾ ਹੋ ਕੇ ਏਦਾਂ ਦੀ ਬੇਵਕੂਫੀ ਓਹੋ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ।’



ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਨਾ ਜਾਣ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕੀ ਬਾਬਾ ਵਾਹਵਾ ਨੂੰ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪੁੱਜਾ। ਉਸ ਦਾ ਤਨ ਅਤੇ ਮਨ ਦੋਵੇਂ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵੱਡੀ ਨੂੰਹ ਨੇ ਰੋਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਨਿਰਦੋਸ਼ਤਾ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। 'ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਦਬਾਵਾਂ ਦਾ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਇਉਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ,' ਇਸ ਸੋਚ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਭੁੱਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ।

ਵਿਸਾਖੀ, ਛਿੱਬ, ਦੁਸਹਿਰਾ ਅਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਰੇ ਵਾਰੀ ਆ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘਰੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਪੱਧ ਸੁਦੀ ਸਤਵੀਂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨਾ ਗਿਆ। ਪੁਰਾਣੇ ਬੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚਿੰਤਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਸੁੱਖ ਸਾਂਦ ਪੁੱਛਣ ਗਏ। ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਬਾਬੇ ਨੇ ਇਕੋ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਐਵੇਂ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।"

ਇਸ ਉੱਤਰ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ ਕਿ ਨਾ, ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ; ਪਰ ਬਾਬਾ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਜੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਘਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੋਕਿਆ। ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਹ ਝੂਠ ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਬੋਲਿਆ। ਹਰ ਵੇਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਭਾਰਾ ਹੋਇਆ। ਅਜੇਹਾ ਕਿਉਂ ਸੀ? ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਹੋਈ। ਆਪਣੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ਤਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਛਤਾਵੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਆਦਮੀ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਲਾਰਾ ਵੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਿਰਦੋਸ਼ਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਹੋਈ ਸੂਖਮ ਹਉਮੈ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਸਬੂਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਬਾਬੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਬੇਹ ਵਾਲੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲਿਆ, ਉਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਕੁਝ ਭਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਉਥੇ ਨਾ ਠਹਿਰ ਸਕਿਆ। ਕਬੱਡੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਾ ਵੇਖੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੱਸੇ ਬਿਨਾਂ ਘਰ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਪੱਠੇ ਦੱਬੇ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਟਿਕਾਣੇ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਵਿਹਲ ਮਿਲਣ ਉੱਤੇ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਉਭਰ ਆਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਜੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਲੱਭੇ ਅਤੇ ਲੱਭ ਕੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾ ਲਵੇ। ਖੁਰਲੀ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਕੰਧ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੀ ਵੇਖਿਆ; ਲੋਕ ਮੇਲਿਓਂ ਮੁੜੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। 'ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਬਾਬਾ ਏਥੇ ਹੀ ਆ ਜਾਵੇ,' ਅਜੇਹੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਾਬੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਦਾ ਮਨ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮੋਰਚਾ, ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਜਲੂਸ ਉੱਤੇ ਪੁਲਸ ਦਾ ਲਾਚੀਚਾਰਜ, ਭਾਂਗ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਾਰ ਅਤੇ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਂਹ..... ਉਹ ਤੁਝਕ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤ ਭਰਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਤੀਤ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਲਾ ਵੇਖ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜੈਲੇ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤੇ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਦਿਨ ਬੀਤਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੁਝੇਵੇਂ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਭਾਏ ਦੀ ਸੰਗਰਾਣੋਂ



ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਪੌਤਾ ਜੰਮਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਮਿਲੀਆਂ ਵਧਾਈਆਂ ਅਤੇ ਮਨਾਈਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰੌਲੇ ਰੱਪੇ ਵਿਚ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੇਤੇ ਨੇ ਸਿਰ ਨਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਪੌਹ ਸੁਦੀ ਸਤਵੀਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵੇਲੇ ਪੌਤੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣੀ ਉਗਰਾਹੀ ਦਿੱਤੀ, ਸੋਨੇ ਦਾ ਛੱਬਾ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਰੁਮਾਲਾ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਭ ਅਰਦਾਸਾਂ ਵਿਚ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਛੱਬੇ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੌਹ ਸੁਦੀ ਸਤਵੀਂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਨ ਦੁਨਿਆਵੀ ਨਿੱਕ ਸੁੱਕ ਨਾਲ ਏਨਾ ਭਰ ਗਿਆ ਕਿ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਮੌਤੀ ਇਸ ਮਲਬੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਲੱਭਣਾ ਵੀ ਅੱਖਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬਾਬਾ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਸ਼ੌਕ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਘਟਦੇ ਗਏ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬੁਢਾਪੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਝਿਆ। ਮਿਲਣ ਆਏ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਪੌਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਰੋਂ ਉਪਰੋਂ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਅੰਦਰਸ਼ਾਤੇ ਉਹ ਹੋਰ ਸੱਟ ਖਾ ਗਿਆ। ‘ਹੱਛਾ ਬਈ ਚੰਦਾ ਸਿਆਂ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਸਹੀ,’ ਉਹ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਕਿਸੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ।

ਹਾੜੀ ਸਾਂਭੀ ਗਈ। ਬਾਬੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੌਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਭਾਜੀਆਂ ਘੱਲਣ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, “ਨਾ ਬਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿਆਂ, ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਾਜੀ ਨਾ ਘੱਲਿਓ। ਮੇਰੀ ਗਵਾਹੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਬੱਝਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਉਸ ਨੇ ਗੱਲ ਗਵਾਈ ਨਹੀਂ; ਜੇ ਗਵਾਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਪੌਤੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨਾ ਦਿੰਦਾ।” ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਾਬੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਹਣੀ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਿਆਣੀ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਲੱਸੀ ਦਾ ਛੰਨਾ ਪੀ ਕੇ ਹਵੇਲੀ ਚਲੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਲਾਗੀ ਨੂੰ, ਕਿਸ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੱਲ, ਕਦੋਂ ਘੱਲਿਆ ਜਾਵੇ।

ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਪਏ ਬਾਬੇ ਦੀ ਅੱਖ ਲੱਗ ਗਈ.....ਵਾਜਿਆਂ ਗਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਵ ਚੜ੍ਹੀ। ਪੰਝੀ ਘੋੜੀਆਂ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਟਾਂਗੇ, ਕੱਚੇ ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਦੇ ਹੋਏ ਪੋਤਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ, ਬਾਬੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ, ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮਿਲ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਘੋੜੀ ਰੋਕ ਲਈ। ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿੰਦਾ, ਬਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿਆਂ, ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਆ?”

“ਕਸ਼ਮੀਰੇ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਚੱਲੇ ਆਂ, ਚਾਚਾ।”

ਉੱਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੀਵੀ ਪਾ ਲਈ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਚੁਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟਾਂਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁੱਛਾ

ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, “ਚੱਲ ਕਰਤਾਰ ਸਿਆ, ਪੈਡਾ ਬੋਟਾ ਨਾ ਕਰ; ਲੋਏ ਲੋਏ ਜੰਝ ਦਾ ਚੁਕਾਅ ਕਰਨਾ ਅਸਾਂ।”

.....ਮੰਜੇ ਦੀ ਪੁਆਂਦੀ ਬੈਠਦਿਆਂ, ਬਾਬੇ ਦੇ ਪੈਰ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਕੇ ਨੂਰ ਦੀਨ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਚਾਚਾ, ਸਲਾਮ।”

ਬਾਬਾ ਅੱਖਾਂ ਮਲਦਾ ਉਠ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। “ਸੁਣਾ ਨੂਰ ਦੀਨਾ ਕਿਵੇਂ ਆਇਆਂ ? ਚੁਰਾ ਅੱਖ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ।”

“ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਆਇਆਂ, ਚਾਚਾ।”

“ਮਾਫ਼ੀ ? ਮਾਫ਼ੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦੀ ਨੂਰ ਦੀਨਾ ?” ਬਾਬੇ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਬੰਦਾ ਖਤਾਵਾਰ ਜੁ ਹੋਇਆ। ਕੀ ਪਤਾ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।”

“ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ। ਜਿਸ ਖਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਕਾਹਦੀ ?”

“ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ, ਚਾਚਾ, ਅੱਬਾ ਹੱਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਉਹਦੀ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਹੱਜ ਕਰਨ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੱਜ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁੱਸੇ ਗਿਲੇ ਛੱਡਣੇ ਪੈਂਦੇ ਆ; ਸਾਰਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗ ਕੇ ਜਾਈਦਾ।”

ਨੂਰ ਦੀਨ ਗਸਮੀ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਮੁੜ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਨਾ ਪੈ ਸਕਿਆ। ਸੋਚੀ ਪੈ ਗਿਆ, ‘ਜਿਸ ਖਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਕਾਹਦੀ। ਜਿਸ ਖਤਾ ਦਾ.....। ਪਰ ਮੇਰੀ ਖਤਾ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ।’

ਬਾਬਾ ਉਠ ਕੇ ਘਰ ਗਿਆ। ਗੁੜ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰੋੜੀਆਂ ਪਰਨੇ ਦੇ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਨਾਲ ਲਈਆਂ ਤੇ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਅੱਠ ਕੱਧ ਪੈਡਾ ਮਾਰ ਕੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਮੰਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪਏ ਲੋਕ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਆਇਆ ਵੇਖ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ। ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਉਠ ਕੇ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਬੇ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਪੋਤੇ ਦੀ ਵਧਾਈ ਚੰਦਾ ਸਿਆਂ। ਮੈਂ ਕਸ਼ਮੀਰੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਭਾਜੀ ਦੇਣ ਆਇਆਂ।”

“ਏਡੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ।.....ਕੋਈ ਲਾਗੀ.....।”

ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਬਾਬੇ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਲਾਗੀ ਘੱਲਦਾ ਤਾਂ ਆਹ ਨੰਢ ਕਿਵੇਂ ਪੈਂਦੀ ?”

•

## ਸ਼੍ਰੇਯਾਂਜਲੀ

ਆਪਣੇ ਬਿਰਧ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਬੇਟੀ, ਮਿਸਿਜ਼ ਕਲੇਅਰ, ਨੂੰ ਕੈਨੀਆ ਛੱਡ ਕੇ ਲੰਡਨ ਆਉਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਮਿਸਟਰ ਕਲੇਅਰ ਨੂੰ ਵੀ ਹੈਂਡ ਟੀਚਰ ਦੀ ਪੋਸਟ ਛੱਡਣੀ ਪਈ। ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਿਸਿਜ਼ ਕਲੇਅਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ 'ਹੋਮਜ਼ ਐਂਡ ਹਾਊਸਿਜ਼' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਐਸਟੇਟ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਿਸਿਜ਼ ਕਲੇਅਰ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬਖੂਬੀ ਚਲਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਮਿਸਟਰ ਕਲੇਅਰ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਾਇੰਸ ਟੀਚਰ, ਨਰਿੰਦਰ ਕਪੂਰ, ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਏਨੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦੋ ਪਰਿਵਾਰ, 'ਦੋ ਤੋਂ ਇਕ' ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮਿਸਟਰ ਐਂਡ ਮਿਸਿਜ਼ ਕਲੇਅਰ ਦੀ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਿਸਟਰ ਕਪੂਰ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕਪੂਰ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤ੍ਰ ਸਨ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਅਤੇ ਜਿਤਿੰਦਰ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦੋ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਪੈਛੇ ਪਏ ਸਨ। ਨਰਿੰਦਰ ਕਪੂਰ ਮਿਸਟਰ ਅਤੇ ਮਿਸਿਜ਼ ਕਲੇਅਰ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਵਾਲਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਲੇਅਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਇਆ-ਤਾਈ, ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਅਤੇ ਨਾਨਾ-ਨਾਨੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

'ਹੋਮਜ਼ ਐਂਡ ਹਾਊਸਿਜ਼' ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਏਨਾ ਵਧਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਰਿੰਦਰ ਕਪੂਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਲੰਡਨ ਆਉਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਲਡਰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਹਣੀ ਥਾਵੇਂ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਦਫ਼ਤਰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਿਸਟਰ ਕਲੇਅਰ ਨੇ ਨਰਿੰਦਰ ਕਪੂਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਵੀ ਜਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸੁਰਿੰਦਰ ਅਤੇ ਜਿਤਿੰਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਏਸੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਨਰਿੰਦਰ ਕਪੂਰ ਲਈ ਮਿਸਟਰ ਕਲੇਅਰ ਦੀ ਹਰ ਇੱਛਾ ਰੱਖੀ ਹੁਕਮ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਿਵਾਉਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਿਸਟਰ ਕਲੇਅਰ ਦੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ।

ਮਿਸਟਰ ਐਂਡ ਮਿਸਿਜ਼ ਕਲੇਅਰ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਥਾਵਾਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ੌਕ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲੋੜੇਂ ਬਹੁਤਾ ਧਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਮਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਧਰਤੀ ਉਤਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਈ

ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ। ਨਰਿੰਦਰ ਕਪੂਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਸੰਜਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਜੋਤ-ਸਰੂਪੀ ਨਾਲ ਅਸਲੇ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋਣ ਨੂੰ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਦੀਨੀ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਦੋਵੇਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ’ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮਿਸਟਰ ਐਂਡ ਮਿਸਿਜ਼ ਕਲੇਅਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸੈਰ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੀਸਾਈਡ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਵਧਾਈਆਂ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵੇਖ ਕੇ ਗਦ ਗਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਅੱਜ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਜਿਤਿੰਦਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਰੂਹਾਨੀ ਲਗਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਰੱਬੀ ਸੰਕੇਤ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪਸਾਰੇ ਸਮੇਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਏ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਸਿਆਣਪ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਉਮਰੋਂ ਭਾਵੇਂ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਸਨ ਪਰ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਾਂ ਵੀ ਇਕ ਫਰਕ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਵੱਡਾ ਸੁਰਿੰਦਰ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੁੱਚੀ ਵਾਲਾ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਛੋਟਾ ਜਿਤਿੰਦਰ, ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਹਰ ਆਦਮੀ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਰ ਆਦਮੀ ਬਾਰੇ ਸਭ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਚਿੰਤਾ ਜਾਂ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਹ (ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ) ਜਾਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰੀ ਨੌਂ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਬੱਚੀ, ਰਿਚਾ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਕੋਈ ਇਨਫ਼ੈਕਸ਼ਨ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਰਾਤ ਭਰ ਪਰੇਮਾਨ ਰਹੇ। ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਉਲਟੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਦੁੱਧ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਕੁਝ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਚਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਨਿਦਰਾਲ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਅਸਾਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੱਢੀ।

ਅਗਲਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਮੈਂ ਘਰਵਾਲੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, “ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਹੈ। ਡੀਰਹਾਜ਼ਰੀ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਰਿਚਾ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਵੀਂ।”

“ਤੁਸੀਂ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ, ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗੀ, ਪਰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਵੇਰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਰ ਕੇ ਹਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਪੁੱਛ ਲੈਣਾ, ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ...”

ਮੇਰੇ ਘਰਵਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਗਿੱਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਸਾਢੇ ਅੱਠ ਵਜੇ ਘਰੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਜਦੋਂ ਨੌਂ ਵਜੇ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਜਿਤਿੰਦਰ



ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਸੁਧਾ ਵਿਚਾਰੀ ਰਾਤ ਭਰ ਸੁੱਤੀ ਨਹੀਂ; ਹੁਣ ਇਕੱਲੀ ਜਾਵੇਗੀ ਰਿਚਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਵੱਲ ? ਨਾ...ਨਾ..., ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ; ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ...। ਫਟਾ ਫਟ ਘਰ ਨੂੰ ਚਲਾ ਜਾ।”

ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਹੋਈ ਇੰਟਰਵਿਊ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪਰਵਾਰ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਤਿੰਦਰ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਬੱਚੀ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਪਤਾ ਉਸ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਲਾ ਲਿਆ ਕਿ ਰਿਚਾ ਬੀਮਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਧਾ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸੁੱਤੀ ਨਹੀਂ ? ਮੈਂ ਹੌਸਲਾ ਕਰਕੇ ਪੁੱਛ ਹੀ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੀ, “ਦੋ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਮੈਨੂੰ। ਤੇਰੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਮਮਤਾ ਨਾ ਪੜ੍ਹ ਸਕਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਨੂੰ ਮਿਹਣਾ ਹੈ।”

ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੀਟਾਇਰ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅੱਠ ਆਦਮੀ ਰਹਿ ਗਏ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਇਹ ਦਫ਼ਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਕ ਘਰ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਕ ਪਰਵਾਰ; ਇਹ ਪੇਡ-ਘਰ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ; ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੋਹਣਾ, ਸੌਖਾ ਅਤੇ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੈਰਬਰਦਾਰੀ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਬੈਥੇ; ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ; ਖੁਸ਼ੀ ਅੱਠ ਗੁਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ; ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵੱਡ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ; ਉਦਾਸੀ ਅੱਠਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਕਦੇ ਕਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ; ਕਾਰੋਬਾਰ ਵੇਖਣ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸਿਹਤ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਨ। ਉਹ ਸਦਾ ਉੱਚੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚੋਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਅਦਬ ਨਾਲ ਖੁਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕੰਨ-ਰੂਪ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦੇ ਸਾਂ; ਕਈ ਵੇਰ ਬਿਨਾਂ ਸਮਝੇ ਹੀ। ਉਹ ਦਸ ਮਿੰਟਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੁਕਦੇ।

ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ। ਕਦੇ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਵਾ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਨ, ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਸਫਲ ਫ਼ਰਮ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਜੋਗਾ ਸਫਲ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਾਂ ‘ਜੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਇਸੇ ਸਨੇਹ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਵਰਗੀ ਲਾਰਿਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ।’

ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁੱਖ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਤੇਰੇ ਤੁਰਦਿਆਂ ਦਸ ਸਾਲ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈਣ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਪਿਆਰੇ ਮਿੱਤਰ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਮਾਲਿਕ, ਵੱਡੇ ਵੀਰ ਅਤੇ ਸੁਹਣੇ ਮਨੁੱਖ, ਜਿਤਿੰਦਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸਾਨੂੰ ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਹਸਪਤਾਲੋਂ ਦਫ਼ਤਰ ਆ ਕੇ ਸੁਣਾਈ। ਜਿਸ ਠਰ੍ਹਮੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਓ, ਦਿਲ ਦੀ ਹਰਕਤ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਮਿੱਤਰ, ਜਿਤਿੰਦਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ,” ਉਹ ਠਰ੍ਹਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਸੀ। ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਪਰ ਦੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸੁਲੰਦੀ ਅਤੇ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਜਲਾਲ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੌਹ, ਮਮਤਾ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਆਦਿਕ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਵ

ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਜਲਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰ ਨਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਬੈਠ ਗਏ, ਬੈਠ ਗਏ ਨਹੀਂ, ਭਿੰਗ ਪਏ।

ਜਿਤਿੰਦਰ ਦੀ ਮੌਤ ਕੇਵਲ ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੀ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਸੀ; ਦੋ ਮਾਸ਼ੁਮ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਸੀ; ਸਾਡੇ ਰਹਿਬਰ, ਸਾਡੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਸੀ। ਇਸ ਮੌਤ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਖੇਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਗੜ੍ਹੇਮਾਰ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮੈਨੂੰ ਜਿਤਿੰਦਰ ਦੇ ਜਨਾਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਬੁਲੰਦੀ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਦਾ ਮਿਰਤਕ ਸਰੀਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਭੀੜ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ। ਹਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ, ਸੜਕ ਉੱਤੇ, ਲੋਕ ਖੜੇ ਸਨ। ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਸਾਰੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਏਧਰ ਓਧਰ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਮੁਖ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਵੇਖਦੇ ਉੱਥੇ ਕਹਿੰਦੇ, “ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰੋ, ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਵਿਦਾ ਕਰਿਓ; ਸੋਗੀ ਮੂੰਹ ਨਾ ਬਣਾਇਓ।” ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਬਿਰਧ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਖਲੋਤੇ ਵੇਖਦੇ ਉੱਥੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ, ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਆਖਦੇ, “ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਪਿਆਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਭੌਲਿਓ ਨਾ; ਤਕੜੇ ਹੋਵੋ।” ਸਾਰੀ ਭੀੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਅਨੋਖੀ, ਅਲੌਕਿਕ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰ ਬੁਕਾਅ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਉੱਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਰਸਮਾਂ ਅਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਯਹੂਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੋਈ; ਫਿਰ ਈਸਾਈ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲੇ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਾਡੇ ਵਿਹੰਦਿਆਂ ਸਾਡੀ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਨੂੰ, ਸਾਡੇ ਜਿਤਿੰਦਰ ਕਖ਼ੂਨ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਘਰੇ ਘਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉੱਤੇ ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਨ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਅਤੇ ਧੰਨ ਧੰਨ ਦੀਆਂ ਮੱਧਮ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਘੁਲਿਆ ਘੁਲਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦਫ਼ਤਰ ਗਏ। ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੁੱਖ-ਸਾਂਦ ਪੁੱਛੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਜਿਤਿੰਦਰ ਦੇ ਕੈਬਿਨ ਵਿਚ ਇਉਂ ਜਾ ਬੈਠੇ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਸਭ ਕੁਝ ਉਵੇਂ ਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਹੋ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੇ ਸਨ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਾਪਰੇ ਨੂੰ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਾਦਸਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜਿਤਿੰਦਰ ਦਾ ਜਿਹੌ ਜਿਹਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼੍ਰਧਾਂਜਲੀ, ਉਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਭਾਵੁਕ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਉਹ

ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ ਹੋਂਦਾ ਖੇਡਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ ਉਹ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਹੌਲੇ ਕਰਨੇ ਲੱਭਦੇ ਸਾਂ। ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਅਲੰਘ ਦੀਵਾਰ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿੰਨੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸਾਂ ਅਸੀਂ। ਕਿੰਨੀ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ ਸਾਡੀ ਵੇਦਨਾ, ਸਾਡੀ ਸੁਧਾਂਜਲੀ !!

ਦੁਪਹਿਰੋਂ ਬਾਅਦ ਦਫ਼ਤਰ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਟੈਕਸੀ ਆ ਕੇ ਰੁਕੀ। ਮਿਸਟਰ ਅਤੇ ਮਿਸਿਜ਼ ਕਲੇਅਰ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ। ਉਹ ਏਅਰ ਪੋਰਟ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਏਥੇ ਆਏ ਸਨ। ਜਿਤਿੰਦਰ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਡਨੀ ਦੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਟਿਕਾਣੇ ਤੋਂ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰਥੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਜਾਂ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਨੰਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਹੋਟਲ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਫਲਾਈਟ ਉੱਤੇ ਲੰਡਨ ਮੁੜ ਆਏ ਅਤੇ ਏਅਰ ਪੋਰਟ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਦਫ਼ਤਰ ਪੁੱਜੇ। ਕੈਬਿਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸਮਾਨ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਮਿਸਟਰ ਕਲੇਅਰ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸਮਾਨ ਭਰਜਾਈ, ਮਿਸਿਜ਼ ਕਲੇਅਰ ਨੂੰ ਟੈਕਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਛੋਟੀ ਛੋਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕੈਬਿਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ। ਮਿਸਟਰ ਐਂਡ ਮਿਸਿਜ਼ ਕਲੇਅਰ ਛੋਟੀ ਛੋਟੀ ਟੈਕਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕੈਬਿਨ ਵੱਲ ਵਧੇ। ਉਚਿਆਈਆਂ ਦੀ ਏਕਾਂਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ 'ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ' ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਹਿਕਦੀ ਮੌਲੀ 'ਮਮਤਾ' ਦਾ ਅੱਧਵਾਟੇ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਮਾਂ ਇੱਛਰਾਂ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਵਰਗਾ ਮੇਲ; ਜਿਸ ਮੇਲ ਵਿਚ "ਪੂਰਨ ਜੋਗ ਭੁਲਾ ਸਾਰਾ।"

ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਹੰਝੂਆਂ ਵਿਚ ਝੁੱਝੀ ਮਿਸਿਜ਼ ਕਲੇਅਰ ਨੇ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਰੋਂਦੇ ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਸੀਤਾ-ਲਛਮਣ ਦੇ ਇਸ ਕਰੂਣਾ ਭਰੇ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਡਾ (ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ) ਕੜ ਪਾਟ ਗਿਆ। ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਅਵਿਰਲ ਪਰਵਾਹ ਸਾਡੇ ਨੇੜ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਿਸਟਰ ਕਲੇਅਰ ਆਪਣੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਕੋਈ ਜਤਨ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਫਲ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕੁਹਰਾਮ ਮਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਤਿੰਦਰ ਕਪੂਰ ਨੂੰ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੁਧਾਂਜਲੀਆਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਅੱਜ ਉਸ ਦੇ 'ਸ਼ਕਿਆ' ਅਤੇ 'ਸਨੇਹੀਆ' ਵੱਲੋਂ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

•



## ਸੁਆਂਤੀ ਬੁੰਦ

ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੌੜ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਬੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਜਿੱਤਾਂ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਸਾਨੂੰ ਬਾਲ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਦਰ ਸਾਂਝ ਪਾਉਣ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ। ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕ੍ਰੋਧ, ਘਿਰਣਾ, ਈਰਖਾ, ਉਪਦੇਸ਼, ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਦੀ ਥਕਾਵਟ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ; ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਅਣਜਾਣ ਚੁੱਤੀ ਸਮੇਤ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ।

ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਦੋਂ ਤਕ ਅਸੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦੌੜ ਵਿੱਚੋਂ ਲਗਭਗ ਖ਼ਾਰਜ ਹੋ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਵਸਰ ਸਾਥੋਂ ਖੁੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਦੌੜ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ, ਸਾਥੋਂ ਦੂਰ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ, ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ (ਕਦੇ ਕਦੇ) ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੋਤਰੀ, ਨੇਹਲ, ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਉੱਤੇ ਓਨਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨਾ ਨੇਹਲ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸਾਉਣ ਦੀ ਸੁਰਮਈ ਬੱਦਲੀ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੁਰੀਸ਼ਤ ਸੰਧਿਆ ਉੱਤੇ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੁੱਖ-ਵਰਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਵੇਰਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦਾ ਸੁਰੀਲਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨੇਹਲ ਦਾ ਜਦੋਂ ਜੀ ਕਰੇ, ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਲਪਨ ਦੇ ਸੌਂਦਰਯ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਖਿੱਲਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੁਰਬਾਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਫੁਲਵਾੜੀ ਨੂੰ ਖੇਡਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਬੈਠ ਕੇ ਬਾਹਾਂ ਖਿਲਾਰਨ ਨੂੰ ਆਖਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਬਾਹਾਂ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪੰਜ ਛੇ ਗਢਾਂ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਉੱਤੇ ਖੜੀ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਾਂ ਖਿਲਾਰੀਆਂ, ਬਾਹਾਂ ਖਿਲਾਰੀ ਦੌੜਦੀ ਹੋਈ ਮੇਰੇ ਗਲ ਆ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਖਿੜ ਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਈ। ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਵਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਮੁੜ ਉਸੇ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਜਾ ਖਲੋਤੀ ਅਤੇ ਮੁੜ ਬਾਹਾਂ ਫੈਲਾਈ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆਈ। ਮੁੜ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਲਿਆ।



ਸਾਡੀ ਇਹ ਖੇਡ ਜਾਰੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ। ਨੇਹਲ ਦੇ ਦਾਦੀ ਜੀ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਆਪਣੀ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਬੱਚੀ, ਸੁਮਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ, ਸੁਰੀਧਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਂਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਨਮਸਤੇ ਕਰ ਕੇ ਸੁਰੀਧਾ ਸੌਫੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਨੇਹਲ ਦੀ ਖੇਡ ਉਦੋਂ ਹੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਸੁਮਨ ਇਸ ਖੇਡ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀ ਹੋਈ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜ ਸੱਤ ਗਜ਼ ਦੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਬਾਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੌੜੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਵੇਖ ਕੇ, ਮੇਰੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਨੇਹਲ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਮੇਰੀ ਗਰਦਨ ਦੁਆਲੇ ਵਲ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਦੀ ਗੋਦੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾਅ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਸੁਮਨ ਬਾਹਾਂ ਫੈਲਾਈ ਦੌੜੀ ਆਈ ਪਰ ਮੇਰੀ ਗੋਦ ਖਾਲੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਖੜੀ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੇਰੇ ਗਲ ਨਾਲ ਚੰਬੜੀ ਨੇਹਲ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੁਮਨ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਢਿਲਕ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਪਲਮਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ; ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਪਰਤੀ ਵੱਲ ਝੁਕ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਢਿੱਸ ਪਈ।

ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਸੁਮਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਜਹੀ ਸਿੱਕ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਣਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨੇਹਲ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦਾਦੀ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਮੈਂ ਸੁਮਨ ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਹੰਝੂਆਂ ਭਿੱਜਾ ਮੂੰਹ, ਮੁਸਕਾਹਟ ਨਾਲ, ਤੁਲ-ਭਿੱਜੇ ਗੁਲਾਬ ਵਰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਐਨ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਨੇਹਲ ਨੇ ਮੂੰਹ ਵੱਟ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਦੇ ਮੋਢੇ ਲੱਗ ਕੇ ਬੁਸਕਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸੁਰੀਧਾ ਨੇ ਸੁਮਨ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਲੈ ਲਿਆ। ਨੇਹਲ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਚਮਕ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਸਾਧਾਰਣ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਨਾ ਸੁਖਦਾਇਕ। ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸਟੇਟ ਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਬਣੇ, ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਉੱਚੇ ਦਾਈਏ ਬੰਨ੍ਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ, ਅਹੁਦਿਆਂ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀਆਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਬੁਢਾਪੇ ਨੂੰ ਉਦਾਸ ਕਰਕੇ ਮੈਥੋਂ ਦੂਰ ਗਏ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਸਾਧਾਰਣ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸੁਹਣੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾਵਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਨੇਹਲ ਅਤੇ ਸੁਮਨ ਦੀ ਮਿੱਤ੍ਰਤਾ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਹਰ ਸਨਿਚਰ ਐਤਵਾਰ ਸੁਮਨ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰੇ। ਸੁਰੀਧਾ ਮੰਨ ਗਈ ਅਤੇ ਦੋ ਚਾਰ ਐਤਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੇ ਨੇਹਲ ਅਤੇ ਸੁਮਨ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਰਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸਾਥ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਨੂੰ ਆਪੋ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ। ਨੇਹਲ ਦੇ ਦਾਦੀ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਹੁਣ ਤਕ ਇਕੱਲੀ ਨੇਹਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰੀ ਰੱਖਦੀ

ਸੀ; ਹੁਣ ਦੋ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿਆਂ ਕਰਨਾ।”  
ਮੈਂ ਵੀ ਇਉਂ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਪਰ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਨੇਹਲ ਅਤੇ  
ਸੁਮਨ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਉਤੇ ਉਹ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਅਤੇ  
ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਣ ਲੱਗ  
ਪਿਆ।

ਪਰੰਤੂ ਨੇਹਲ ਅਤੇ ਸੁਮਨ ਦਾ ਸਾਥ ਸਿਰਫ਼ ਸਨਿਚਰ ਅਤੇ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਭਵ  
ਸੀ। ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਪੰਜ ਦਿਨ ਨੇਹਲ ਘਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਮਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬੇਬੀ  
ਮਾਇੰਡਰ ਕੋਲ ਛਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੁਮਨ ਦੀ ਮਾਤਾ, ਸੁਗੰਧਾ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸੁਵੱਖਤੇ ਘਰੋਂ  
ਨਿਕਲ ਕੇ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਹਸਪਤਾਲ ਜ਼ਰਾ ਦੂਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ  
ਉਹ ਕਾਰ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।  
ਉਹ ਐੱਮ.ਬੀ.ਬੀ.ਐੱਸ ਚਾਇਲਡ ਸਪੈਸ਼ਲਿਸਟ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ  
ਵੇਖਣ ਲਈ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕਾਰ ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ  
ਨੂੰ ਉਹ ਰਵੀ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਮੁੜ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਮਨ ਨੂੰ ਚਾਇਲਡ ਮਾਇੰਡਰ  
ਕੋਲੋਂ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਉਹ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਸੁਮਨ ਜਿੰਨੇ ਚਾਈ ਚਾਈ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੁਗੰਧਾ ਨਾਲ ਘਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਓਨੇ ਚਾਅ  
ਨਾਲ ਸਵੇਰੇ ਬੇਬੀ ਮਾਇੰਡਰ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਨੇਹਲ ਨਾਲ  
ਮਿੱਤ੍ਰਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਕੰਮ ਹੋਰ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ  
ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਖਲੋਤਾ ਸਾਂ ਕਿ ਨਰਸਰੀ ਜਾਣ  
ਲਈ ਮਿੰਨੀ ਕੈਬ (ਟੈਕਸੀ) ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਲੱਗੀ ਸੁਮਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਲਿਆ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ  
ਘਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਟੈਕਸੀ ਕੋਲ ਆ  
ਕੇ ਸੁਮਨ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਬਿਠਾਉਂਦਾ, ਉਹ ਦੌੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ  
ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਬੜ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਲਈ  
ਬੁਲਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਲੱਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜ ਲਿਆ। ਰਵੀ ਨੇ ਛੁਡਾਉਣ  
ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਿਉ ਧੀ ਵਿਚ ਬੇੜੀ ਜਹੀ  
ਕਸ਼ਮ-ਕਸ਼ ਹੋਈ। ਸੁਮਨ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ। ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਬਲਵਾਨ ਬਾਹਵਾਂ  
ਦੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੁੜ ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆ ਫੜਨਾ ਉਸ ਲਈ ਸੰਭਵ  
ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਉੱਲਰ ਉੱਲਰ ਕੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ  
ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਪਸਾਰ ਕੇ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸਣੋਂ  
ਉਹ ਰੋਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਪਿਤਾ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨ ਸਕਦਾ। ਉਸ  
ਨੇ ਰਾਇਲ ਕੈਂਸਰ ਰੀਸਰਚ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਵਿਚ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਬੇਸ਼ਕ  
ਉਹ ਫਲੈਕਸੀ ਟਾਇਮ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਦਸ ਵਜੇ ਤਕ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜਣਾ  
ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਆਂਢੀ ਗੁਆਂਢੀ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੋਂਦੀ ਸੁਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਦੇ  
ਖੀਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਵੀ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ  
ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਉਹ

ਉਦੇਚੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਆਇਆ ਕਿ “ਸੁਮਨ ਦੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਤੁਸੀਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ ਕਰੋ।”

ਸੁਮਨ ਦੇ ਦਾਦਾ ਦਾਦੀ, ਹਰੀ ਭਾਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਸੁਮਨ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਆਪਣੇ ਨੂੰਹ ਖੁਤ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ, ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਫਲੈਟ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸਾਲ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ) ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਲੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੀਤੇ ਸਨ। ਹਰੀ ਭਾਈ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਆਪਣਾ ਦੁਖ ਰੋਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਘਰਵਾਲੀ ਕੋਲ ਆ ਬੈਠਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਸੁਗੰਧਾ ਦਾ ਮੇਲ ਜੋਲ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਹਰੀ ਭਾਈ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ, “ਡਾਕਟਰ ਹੈ ਤੇ ਕਿਆ? ਹਮ ਨੇ ਕਿਆ ਚਾਟਨਾ ਹੈ ਇਸ ਕੀ ਡਾਕਟਰੀ ਕੇ। ਹਮਾਰਾ ਬੇਟਾ ਭੀ ਤੋਂ ਕੈਂਸਰ ਕੇ ਹਸਪਤਾਲ ਮੇਂ ਕਾਮ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਨਖ਼ਾਹ ਭੀ ਲੇਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਂ ਤੋਂ ਕਾਰ ਭੀ ਮਿਲੀ ਹੁਈ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਂ ਪਾਸ ਕਿਆ ਹੈ? ਬੱਸ, ਬਾਪ ਕੇ ਪੈਸੇ ਕਾ ਘਮੰਡ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਕੋਂ ਘਰ ਆ ਕਰ ਉਪਰ ਕਮਰੇ ਮੇਂ ਚਲੀ ਜਾਤੀ ਹੈ। ਕਹਿਤੀ ਹੈ ਮੈਂ ਬੱਕ ਗਈ ਹੂੰ। ਘਰ ਕੋਂ ਕਾਮ ਕੋਂ ਹਾਥ ਨਹੀਂ ਲਗਾਤੀ। ਬਹਿਨ ਜੀ, ਹਮ ਨੇ ਭੀ ਤੋਂ ਕਾਮ ਕੀਆ ਹੈ। ਖਾਨਾ ਪਕਾਨਾ; ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨਾ; ਕਪੜੇ ਧੋਨਾ; ਔਰ ਸਾਸ ਕੇ ਪਾਓਂ ਭੀ ਦਬਾਨਾ। ਹਮਾਰੇ ਜੈਸਾ ਕੋਈ ਬਣ ਕਰ ਤੋਂ ਦਿਖਾਏ। ਯਿਹ ਤੋਂ ਹਮਾਰੇ ਲੜਕੇ ਨੇ ਆਪਨੀ ਪਸੰਦ ਸੇ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀ ਹੈ, ਵਰਨਾ ਹਮ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਜਾਤ ਵਾਲੋਂ ਕੀ ਲੜਕੀ ਕੋਂ ਬਹੁ ਬਨਾ ਕਰ ਘਰ ਮੇਂ ਕਭੀ ਨਾ ਲਾਤੇ।”

ਪੜੋਸੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਅਸੀਂ ਰਵੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਸੁਗੰਧਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਜ਼ੈਬੀਆ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਏਥੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਸਦੇ ਹਨ। ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਉਸ ਨੇ ਲੰਡਨ ਆ ਕੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਵੀ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਏਨੀ ਪਰਬੀਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰੱਜ ਕੇ ਵਾਹ ਵਸ਼ ਕੀਤੀ। ਹਰੀ ਭਾਈ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਏ ਬਰਾਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਕੁੜਮਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸੁਣ ਕੇ “ਹੂੰ” “ਹਾਂ” ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦੇਂਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਕੁੜਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੇਵਾ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ, ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਕੇ, ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਆਖਿਆ, “ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਯਿਹ ਸਭ ਕਰਨੇ ਸੇ ਕੋਈ ਬੜਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਤਾ। ਬੜਾ ਵੁਹ ਹੋਤਾ ਹੈ ਜਿਸੇ ਭਗਵਾਨ ਬੜਾ ਬਨਾਏ। ਹਮੇਂ ਤੋਂ ਹਮਾਰੇ ਬੇਟੇ ਨੇ ਝੁਕਾਅ ਦੀਆ ਵਰਨਾ ਹਮ ਯਿਹ ਸ਼ਾਦੀ ਕਭੀ ਨਾ ਕਰਤੇ।”

ਮੈਨੂੰ ਹਰੀ ਭਾਈ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਪਰਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਭਾਰ ਹੌਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਮੁਹੱਲੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਬੇ-ਆਬਾਦ ਵਲਗਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਕੂੜਾ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ‘ਸਿਆਣਪ’ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।

ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੁੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ; ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮਾਣ ਮਰਿਆਦਾ



ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਵਧੀਕੀ ਵੱਲੋਂ ਬੇ-ਧਿਆਨ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਜੇਹਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਹਰੀ ਭਾਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਵਧਦੀ ਹੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਰਵੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਸੁਗੰਧਾ ਨੂੰ ਘਮੰਡੀ, ਕੰਮ-ਚੌਰ ਅਤੇ ਅਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਕਹਿ ਕੇ ਕੋਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਰਵੀ ਨੇ ਮਾਂ ਦੀ ਮਿੰਨਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇਉਂ ਨਾ ਆਖੇ। “ਏਕ ਤੋਂ ਵਧ ਗਰਭਵਤੀ ਹੈ ਦੂਸਰੇ ਧਿਰ ਭੀ ਹੈ ਕਿ ਜੁਨੀਅਰ ਡਾਕਟਰਜ਼ ਕੋ ਹਸਪਤਾਲੋਂ ਮੇਂ ਬਹੁਤ ਕਾਮ ਕਰਨਾ ਪੜਤਾ ਹੈ,” ਰਵੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਏਨਾ ਨਿਕਲਣ ਦੀ-ਦੇਵ ਸੀ ਕਿ ਹਰੀ ਭਾਈ ਲਾਲ ਪੀਲੇ ਹੋ ਗਏ। “ਅਰੇ ਨਿਰਲੰਜ, ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਆਤੀ ਹਮਾਰੇ ਸਾਥ ਔਸੀ ਬਾਤੋਂ ਕਰਤੇ ਹੂਏ। ਮਾਂ ਕੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਘਰਵਾਲੀ ਕੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰ ਰਹਾ ਹੈ। ਬੀਵੀ ਕੋ ਸਾਮਨੇ ਅਪਨੀ ਮਾਂ ਕੋ ਝੂਟੀ ਕਹਿ ਰਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਆ ਇਸੀ ਦਿਨ ਕੇ ਲੀਏ ਪੈਦਾ ਕੀਆ ਥਾ ਤੁਝੇ?” ਰਵੀ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹਰੀ ਭਾਈ ਪੈਂਥ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹੋ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਆਏ ਸਨ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੋਸ਼ਲ ਸਿਕਿਉਰਿਟੀ ਕੋਲੋਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅਧਿਕਾਰ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਗੌਰਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੌਂਸਲ ਕੋਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹੱਕ ਕਿਵੇਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਮਾਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸਮੇਤ, ਬੇ-ਘਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਲੇ ਦਫ਼ਤਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੌਂਸਲ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ਲੈਟ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਆਪਣੇ ਨੂੰਹ-ਪੁੱਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਖੀ, ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਸੈਂਟਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਆਪਣੀ ਇਕੱਲ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਹੱਥੋਂ ਦੁਖੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ; ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਦੇ ਕੁਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਖੋਖਲੇ ਅਭਿਆਨ ਦਾ ਰੋਣਾ ਰੋਂਦੇ ਹਨ; ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਜਾਲੇ ਜਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਪੁੱਤ੍ਰ ਵਲੋਂ ਕਪੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਕੋਸਦੇ ਹਨ; ਅਤੇ ਬਰਫ਼ਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਸ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁਢਾਪੇ ਨੂੰ ਨੂੰਹ-ਪੁੱਤ ਦੇ ਰਹਿਮ ਉੱਤੇ ਟੁਲਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਏਧਰ ਰਵੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਉਦਾਸ ਹੈ। ਆਸ ਪਾਸ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਜਰਾਤੀ ਪਰਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਘਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਅ ਕੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ, ਰਵੀ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪਰਵਾਰਕ ਰਵੱਈਏ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਗੁਜਰਾਤੀ ਔਰਤ ਸੁਗੰਧਾ ਨਾਲ ਸਹੇਲ ਪਾ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਨਹੀਂ। ਰਵੀ ਅਤੇ ਸੁਗੰਧਾ ਦੋਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਮਨ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਪਾਊਂਡ ਮਹੀਨਾ ਸ਼ਰਚ ਕਰ ਕੇ ਨਰਸਰੀ ਵਿਚ ਘਲਣਾ

ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਹਸਰੀ ਵਿਚ ਛੱਡਣ ਅਤੇ ਲਿਆਉਣ ਜਾਣ ਦੀ ਖੋਚਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਟੈਕਸੀ ਦਾ ਭਾੜਾ ਵੱਖਰਾ। ਬੱਚੀ ਆਪਣਿਆਂ ਦੀ ਅਪਣੱਤ ਅਤੇ ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਵਿਹੁਣੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਭੱਜ ਦੌੜ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਵ-ਗੁਆਵ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਕੁਝ ਭਾਰਾ ਭਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਸੋਚ ਕੇ ਰਵੀ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ, “ਅੱਕਲ, ਆਪ ਸੇ ਕੁਝ ਛਿਪਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਆ ਚਾਹਤਾ ਹੂੰ, ਆਪ ਖੂਬ ਜਾਨਤੇ ਹੈਂ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੇਰੀ ਬਾਤ ਸੁਨਨੇ ਕੋ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਕੁਛ ਮਦਦ ਕੀਜੀਏ। ਸੁਮਨ ਕਾ ਤੀਸਰਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਆ ਰਹਾ ਹੈ; ਉਨ ਸੇ ਆਨੇ ਕੋ ਕਹੀਏ।”

ਹਰੀ ਭਾਈ ਨੇ ਮੇਰਾ ਆਖਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਰਵੀ ਅਤੇ ਸੁਗੰਧਾ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਖੂਬ ਹੋਟਕ ਲੱਗੀ। ਆਵੀ-ਗੁਆਵੀ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮਿਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੈਂਤੀ-ਚਾਲੀ ਮਹਿਮਾਨ ਆਏ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਹੋਲਾ ਰੱਪਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿਆਣੇ ਬਿਆਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਰਵੀ ਸੁਮਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਲਾਗਲੀ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਹਰੀ ਭਾਈ ਨੇ ਓਪਰਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਸੱਚਾ ਜਿਹਾ ਹੋਣ ਲਈ ਪੌਤੀ ਵੱਲ ਹੱਥ ਵਧਾਏ। ਸੁਮਨ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਾ। ਉਹ ਚਾਈ ਚਾਈ ਮੇਰੀ ਗੱਦ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਫਰਾਕ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਅੱਕਲ, ਲੁੱਕ; ਮਾਈ ਹੈਪੀ ਬਰਥ ਡੇਅ।” ਹਰੀ ਭਾਈ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਦਾਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੱਦ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲੀ। ਹਰੀ ਭਾਈ ਉੱਠੇ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਉਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗਈ। ਹਰੀ ਭਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਖਿੱਝ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਹਰੀ ਭਾਈ ਨੂੰ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਮੁੜ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੀ। ਬਰਥ ਡੇਅ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਹੁਤਾ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਨਾ ਰਿਹਾ।

ਕੋਕ ਕੱਟਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋਈ। ਰਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਮਨ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੋਕ ਕੱਟੇ। ਸੁਹਣੇ ਵਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਜੀ ਸੁਮਨ ਨੂੰ ਇਹ ਸਕੀਮ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਏਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਨੂੰ ਚੰਬੜੀ ਕਿ ਰਵੀ ਲਈ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬੋਝਲ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਰਵੀ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਖਿੱਝ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬੱਚੀ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣਾ ਗਲਾ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਸਹੀਰਕ ਬਲ ਦੀ ਕਾਹਲੀ ਅਤੇ ਬੇ-ਕਾਬੂ ਜਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਸੁਮਨ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਹੋਈ ਛੁਰੀ ਹੱਥੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਹਰੀ ਭਾਈ ਦੇ ਗੁੱਟ ਉੱਤੇ ਜਾ ਵੱਜੀ। ਸੱਟ ਭਾਵੇਂ ਥੋੜੀ ਲੱਗੀ ਪਰ ਤੁਝਕ ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਗਏ। ਤੁਝਕ ਕੀ ਗਏ ਬੱਸ ਭੜਕ ਹੀ ਪਏ, “ਬੱਸ, ਬੱਸ ਬਹੁਤ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਲੀਆ। ਇਸ ਮਾਸੂਮ ਕੇ ਦਿਲ ਮੇਂ ਭੀ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰ ਦੀਆ ਹਮਾਰੇ ਖਿਲਾਫ਼। ਹਮ ਯਹਾਂ ਅਸੀਰਵਾਦ ਦੇਨੇ ਆਏ ਹੈਂ; ਹਾਥ ਕਟਵਾਨੇ ਨਹੀਂ।”

ਏਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਜਾਣ ਲਈ ਉੱਠ ਖਲੋਤੇ। ਰਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਸੁਮਨ ਨੂੰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਲੈਣ ਲਈ ਮੈਂ ਬਾਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਉਹ ਝੱਟ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ਆਣ ਲੱਗੀ, ਰੋਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੋਕ ਕੱਟਣ ਲਈ ਛੁਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਹਰੀ ਭਾਈ ਇਹ ਸਭ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਭਰ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਅਬ ਤੋ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਾ। ਤੁਮੋਂ ਬੈਠਨਾ ਹੋ ਤੋ ਬੈਠੋ; ਮੈਂ ਜਾ ਰਹਾ ਹੂੰ।” ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, “ਭਗਵਾਨ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸੇ ਸਭ ਕੁੱਛ ਹੈ ਹਮਾਰੇ ਪਾਸ। ਹਾਥ ਪਾਓਂ ਸਲਾਮਤ ਹੈਂ ਹਮਾਰੇ; ਐਸੇ ਬੇ-ਸਹਾਰਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈਂ ਹਮ।”

ਸੁਆਮੀਤੀ ਬੁੰਦ ਸਿੱਖ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਮੋਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਪ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਜ਼ਹਿਰ।

•

SIKHBOOKCLUB.COM

## ਸਿਕੰਦਰ

ਤਾਜ ਮਹਲ ਦੇ ਲਾਗਲੀ ਬਸਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਜ ਗੰਜ ਹੈ। ਟੈਟੀ ਰਾਮ ਏਸੇ ਬਸਤੀ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਗਰਾ ਛਾਉਣੀ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸੱਠ-ਪੈਂਹਠ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਟੈਟੀ ਰਾਮ ਲਈ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੈਦਲ ਤੁਰਨਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਹ 'ਔਖਾ' ਕੰਮ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ 'ਬਹੁਤ ਔਖਾ' ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿਆਣਾ ਬਿਆਣਾ ਆਦਮੀ ਚੰਨ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਚੰਗਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਗਰਾ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਕੁਆਟਰ ਲਈ ਦਰਖਾਸਤ ਦੇ ਹੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਦਰਖਾਸਤ ਉੱਤੇ ਗੌਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਆਫੀਸਰਜ਼ ਮੈਂਸ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਬਾਹੀ ਉੱਤੇ ਬਣੇ ਕੁਆਟਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਤਲਾ, ਕੁਆਟਰ ਨੰਬਰ ਚੌਦਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ।

ਇਸ ਮੈਂਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ 'ਰੱਖੇ ਹੋਏ' ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂਸ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਛੇ-ਸੱਤ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਵਿਛੇ ਹੋਏ ਘਾਹ ਅਤੇ ਘਾਹ ਉੱਤੇ ਪਲਸੇਟੇ ਮਾਰਦੀ ਨਿੰਮ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਛਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਸਮੇਂ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਆਟਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਲੀ, ਮੋਚੀ, ਧੋਬੀ, ਰਸੋਈਏ ਅਤੇ ਸਈਸ ਆਦਿਕ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕੁਆਟਰ ਖ਼ਾਲੀ ਪਏ ਸਨ। ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੈਮਿਲੀ ਕੁਆਟਰਾਂ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵੈਂਟ ਕੁਆਟਰਜ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਫ਼ੈਮਿਲੀ ਕੁਆਟਰਜ਼ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਕੇ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਗਰਾ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਫ਼ੈਮਿਲੀ ਕੁਆਟਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਸੌ ਸੱਤ ਹੋ ਗਈ।

ਕੁਆਟਰ ਨੰਬਰ ਚੌਦਾਂ ਟੈਟੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਬਾਕੀ ਕੁਆਟਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਣਜਾਣਪੁਣੇ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਹੋਰਾਨੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। 'ਵੇਖੋ ਜੀ, ਮੱਤ ਮਾਰੀ ਗਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ; ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢ ਇਕ ਭੰਗੀ ਨੂੰ ਵਸਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।' ਆਪੋ ਵਿਚ ਏਹੋ ਜਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ। ਮੁਆਮਲਾ ਐਵੇਂ ਛੱਡਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸੀ.ਓ.ਡੀ. ਦੇ ਕਮਾਂਡੈਂਟ, ਕਰਨਲ ਐੱਚ.ਪੀ. ਹਾਏ ਨੂੰ ਇਕ ਦਰਖਾਸਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਤੇਰਾਂ ਕੁਆਟਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਤੇਰਾਂ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਦਰਖਾਸਤ ਉੱਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕੀਤੇ।



ਗੱਲ ਕਰਨਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਆ ਕੇ ਮੌਕਾ ਵੇਖਿਆ। ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਵਾਪ ਕੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨਿੰਮ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਲੱਗੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਆ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਕੁਆਟਰਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਕੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਸਾਡੇ ਸੁਥਰੇ ਸਾਊਆਂ ਤੋਂ ਹਟਵਾਂ ਬੈਠਾ ਟੈਣੀ ਰਾਮ ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦਾ, ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਛੋਟਾ, ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਛੋਟਾ ਉਹੋ ਮੰਜੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵਾਪਸ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕੀ, ਪੰਜ ਮੀਲ ਪੈਂਡਾ ਕਰ ਕੇ, ਉਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਪੁਚਾਇਆ ਸੀ। ਟੈਣੀ ਰਾਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ, ਭਾਂਡੇ, ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਬਿਸਤਰਾ ਆਦਿਕ ਮੁੜ ਉਸੇ ਬੈਰੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਕੁਆਟਰੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਏਥੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਯੂਸ ਮਨ ਅਤੇ ਮੁਰਝਾਏ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਟੈਣੀ ਰਾਮ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਾਈ ਕਰਨਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਰਨਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ, “ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਜਾਇਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਟੈਣੀ ਰਾਮ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵੀ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਕਿ ਕੁਆਟਰ ਨੰਬਰ ਚੌਦਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਪੰਦਰਾਂ ਫੁਟ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤਕ ਦਾ ਵਿਹੜਾ, ਸੱਤ ਫੁਟ ਉੱਚੀ ਦੀਵਾਰ ਨਾਲ ਵਲ ਕੇ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਕੁਆਟਰ ਨੰਬਰ ਤੇਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਕੁਆਟਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ; ਅਤੇ ਕੁਆਟਰ ਨੰਬਰ ਤੇਰਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਫ਼ੌਜੀ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਟੈਣੀ ਰਾਮ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।”

ਫ਼ੈਸਲਾ ਫ਼ੌਜੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੰਨਣਾ ਪਿਆ; ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਪਰਵਾਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਰਾਂ ਨੰਬਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨਾਇਕ ਭੰਵਰ ਸਿੰਘ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ; ਮੂੰਹ ਫੁਲਾਈ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ।

ਟੈਣੀ ਰਾਮ ਦੇ ਕੁਆਟਰ ਸਾਹਮਣੇ ਵਲਗਣ ਵਲ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਆਟਰ ਤੋਂ ਦਸ ਕੁ ਫੁਟ ਦੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਦਸ ਟੋਟੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜੋ ਫਲੱਬ ਸਿਸਟਮ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਅਜੇ ਆਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ਹੀ ਟੈਣੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਏਥੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਟੈਣੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਚਾਰ ਨੰਬਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਢਾਣੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਏਧਰ ਓਧਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ‘ਬੀਬੀ ਜੀ, ਰਾਮ ਰਾਮ’, ਆਣ ਆਖਿਆ। ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ‘ਬੀਬੀ ਜੀ, ਰਾਮ ਰਾਮ’ ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ। ਕੁਝ ਕੁ ਐਤਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਕੁਆਟਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਫੁਟ ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਫੁਟ ਚੌੜੀ ਥਾਂ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਲਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ।



ਟੈਟੀ ਰਾਮ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨੇੜ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ 'ਬੀਬੀ ਜੀ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਬੇਟੀ' ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਬਾਗਬਾਨੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਉਸਤਾਦ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰਦੀ ਸਦਕਾ ਚੰਗਾ ਮਾਲੀ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ, ਸਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਅਦਭੂਤ ਦੇ ਅਨੋਖੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਬਾਗਬਾਨੀ ਨੂੰ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਲਾ ਕਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮੈਨੂੰ ਉਸੇ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਟੈਟੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਏਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਜਾਦੂਗਰੀ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕਿ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸੰਭਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੌਰਸ, ਗੋਲ, ਤਿਕੋਨੀਆਂ ਅਤੇ ਚੌਦਾਕਾਰ ਆਦਿਕ ਏਨੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਆਰੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਅਜੇਹੀ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸਜਾਉਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸੀ ਕਿ ਫੁੱਲ ਬੂਟਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਿਆਰੀਆਂ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋਹਣ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਸਤਿਕਾਰ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਫੁੱਲ ਲਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਸੁਮਨ-ਸੂਝ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਫੜ ਕੇ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਮੇਰਾ ਪੁਸ਼ਪ-ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਨਾਵਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਲੰਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਗੁੱਟੇ, ਗੁਲਾਬ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਮੋਤੀਏ ਉੱਤੇ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਟੈਟੀ ਰਾਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ, ਡੈਲੀਆ, ਪਟੁਨੀਆਂ, ਜੀਨੀਆਂ, ਨੈਸਟ੍ਰੇਸ਼ਿਅਮ, ਹਾਲੀ ਹਾੱਕ, ਕਾੱਜਮਾੱਜ਼, ਜਰੇਨੀਅਮ, ਦਾਊਦੀ, ਟੂਲਿਪ, ਕਾਰਨੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪੈਂਨਜ਼ੀ ਵਰਗੇ ਭੇੜ ਦੇ ਦਰਜਨ ਨਾਂ ਦੱਸ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ਬਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਕਿ 'ਕਭੀ ਹਮ ਉੱਨ ਕੋ ਕਭੀ ਅਪਨੇ ਸਰ ਕੋ ਦੇਖਤੇ ਥੇ।' ਮੇਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਪਜਿਆ, "ਬਾਬਾ, ਜਿਹ ਸਭ ਕਹਾਂ ਸੇ ਸੀਖ ਲੀਆ ਆਪ ਨੇ?"

ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦੱਸਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਹ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਵੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ; ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਪਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਇਹ ਸੀ: "ਪਾਰੇ ਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ—ਇਕ ਮਹਿਲ ਹੋ ਸਪਨੋਂ ਕਾ, ਫੁੱਲੋਂ ਭਰਾ ਆਂਗਨ ਹੋ ਔਰ ਸਾਥ ਹੋ ਅਪਨੋਂ ਕਾ।" ਕੁਝੇ ਕਿਰਕਟ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਟੁੱਟਾ ਭੱਜਾ ਟੀਨ, ਭੱਬਾ ਜਾਂ ਗਮਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਬੂਟਾ ਲਾ ਦਿੰਦੀ। ਸਾਡਾ ਵਿਹੜਾ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਹਾਸੇ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਖਿਆ, "ਪਾਰੋ, ਤੁਮ੍ਹਾਰਾ ਆਂਗਨ ਤੋਂ ਫੁੱਲੋਂ ਭਰਾ ਹੈ ਪਰ ਮਹਿਲ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਤਾ।" ਉਸ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਉੱਤਰ

ਦਿੱਤਾ, “ਸਪਨੇਂ ਕਾ ਮਹਿਲ ਤੋਂ ਸਪਨਾ ਦੇਖਨੇ ਵਾਲੇਂ ਕੋ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਗਾ; ਸਪਨੇਂ ਕੇ ਮਹਿਲ ਈਟ ਪੱਥਰ ਸੇ ਨਹੀਂ ਬਨਤੇ।”

“ਜਦੋਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਰਾਜੂ ਅਤੇ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਗੀਤੂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਭੋਲੀ ਪਾ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਸਮੇਟ ਕੇ ਉਹ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਈ ਤਾਂ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਫੁੱਲ ਮੁਰਬਾਅ ਗਏ। ਰਾਜੂ, ਗੀਤੂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਰਾਤ ਮੈਂ ਪਾਰੋਂ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ। ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਜਹੇ ਫੁੱਲਾਂ ਭਰੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਖਲੋਤੀ ਫੁੱਲਾਂ ਲੱਦੀ ਪਾਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, ‘ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ’ ਕੋ ਗਾਲੀ ਝਿੜਕੀ ਮੱਤ ਦੇਣਾ; ਮੇਰੇ ਫੁੱਲਾਂ ਕੋ ਪਾਣੀ ਦੇਣੇ ਰਹਿਨਾ; ਔਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਕੀ ਦੀ ਹੁਈ ਦੇ ਚੂੜੀਆਂ ਗੀਤੂ ਕੋ ਸ਼ਾਦੀ ਮੈਂ ਦੇ ਕਰ ਕਹਿਨਾ ਕਿ ਵੁਹ ਇਨ ਚੂੜੀਓਂ ਕੋ ਅਪਨੀ ਲੜਕੀ ਕੋ ਦੇ।’

“ਸਵੇਰੇ ਰਾਜੂ ਅਤੇ ਗੀਤੂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸੁਪਨਾ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਸੁਣ ਕੇ ਰੋ ਪਏ। ਮੇਰਾ ਵੀ ਰੋਣ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤਾਜ ਵਿਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਮਾਲੀ ਦੀਨੇ ਨਾਲ ਮਿੱਝਤਾ ਗੰਢ ਲਈ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਸਾਂ। ਉਹ ਦੱਸੀ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਰੀ ਗਿਆ। ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਵਿਹੜਾ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸਾਥ ਵਿਚ ਅਪਣੇਂਤ ਵੀ ਹੈ। ਥੱਸ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਮਾਲੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਫੁੱਲ ਖਿੜਾਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਮਹਿਲ ਉੱਸਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਰੋਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਆਪਣਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮੁਕਾਅ ਕੇ ਟੈਣੀ ਰਾਮ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਇਉਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਸ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। “ਇਸ ਕਿਆਰੀ ਮੇਂ ਕੌਨ ਸੇ ਫੁਲ ਲਗੇਗੇ, ਬਾਬਾ?” ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਸਬੂਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਆਪਣੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਮਾਇਕ ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਤਨਸ਼ਾਹ ਮਿਲਣ ਉੱਤੇ ਟੈਣੀ ਰਾਮ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵਜੋਂ ਦੋ ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਸਮਾਜਕ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਾਸੀ ਟੈਣੀ ਰਾਮ ਆਪਣੇ ਸੂਖਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਰੁਪਏ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਕੋਈ ਸਬਜ਼ੀ ਲਿਆ ਕੇ ਮੇਰੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਬੇਟੀ, ਆਜ ਬੈਂਗਨ ਕਾ ਭਰਥਾ ਖਾਨੇ ਕਾ ਮਨ ਹੈ,” ਅਤੇ ਕਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਆਪ ਕੋ ਬੀਜੋਂ ਕੀ ਪਹਿਚਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਸ ਲੀਏ ਮੈਂ ਖੁਦ ਹੀ ਲੇ ਆਇਆ,” ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੀ ਖਾਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਮੁੱਲ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਖਮ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮੋੜਿਆ ਜਾਣਾ ਲੋਚਦਾ ਸੀ।

ਟੈਣੀ ਰਾਮ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਕੁਆਟਰ ਨੰਬਰ ਚੋਂਦਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਮੁੜ ਤਾਜ ਗੰਜ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਿਆ, “ਬਾਬਾ, ਤੁਮ ਅਪਣੇ ਬੱਚੇ ਕੋ ਮਿਲਨੇ ਤਾਜ ਗੰਜ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਗਏ ਕਭੀ?” ਟੈਣੀ ਰਾਮ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ; ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਫੋਲਾ ਫਾਲੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਹਨੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਟੋਹ ਟਾਹ

ਕੇ, ਜੋ ਕੁਝ ਲੱਭ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ, “ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਤਾਜ ਗੰਜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਬੇਟੀ। ਰਾਜੂ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਕੋਲ ਜਬਲਪੁਰ ਚਲੇ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਈਸਾਈ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਜੂ ਨੇ ਵੀ ਧਰਮ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੀਤੂ ਲਈ ਰੱਖੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਆਂ। ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਮਾਂ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚੂੜੀਆਂ ਗੀਤੂ ਨੂੰ ਦਿਆਂਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੀ, ‘ਤੁਮ ਕੋਈ ਹਰੀਚੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਕਿ ਸੁਪਨੇ ਮੇਂ ਦੀਏ ਹੁਏ ਦਾਨ ਕੇ ਲੀਏ ਰਾਜ ਛੱਡ ਦੋ।’ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਘਰੋਂ ਚਲੇ ਗਿਆ; ਬਹੁ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ; ਹੁਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮੁੜਿਆ।”

ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੈਨੇ ਕੁੱਛ ਗਲਤ ਕਹਿ ਦੀਆ ਥਾ, ਬੇਟੀ?”

ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇ-ਧਿਆਨੇ ਆਪਣੇ ਕਹਾਣੀ ਰਸ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸਾਂ। ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਫਿਰ ਕਿਆ ਹੂਆ, ਬਾਬਾ?”

ਬਾਬੇ ਨੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਸਾਡੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਮੋਟਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਹ ਮੁੜ ਆਪੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਉਦਾਸ ਆਪਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਰਾਜੂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਅਤੇ ਗੀਤੂ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋਏ। ਆਪਣੀ ਉਦਾਸੀ ਤਾਜ ਗੰਜ ਦੇ ਮਾਲੀ ਮਿੱਤ੍ਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਸਾਰੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਰਾਮ ਬਾਣ ਦਵਾਈ ਸੀ ‘ਅਫੀਮ’। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਗੀਤੂ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਗਹਿਣੇ ਪੈ ਗਈਆਂ।”

ਇਕ ਵੇਰ ਫਿਰ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਸ਼ਰਵਾਰ ਕਹਿ ਕੇ ਕੋਸੀਏ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਆਸ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਅਨੋਖੇ ਮੌਜ਼ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜ ਗਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੱਸਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਕਿਹੜਾ ਰਾਹ ਅਖੜਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਗੀਤੂ ਨੇ ਆਪ ਕੋ ਰੋਕਾ ਨਹੀਂ, ਬਾਬਾ?”

“ਵਹ ਕਿਆ ਰੋਕਤੀ, ਬੇਟੀ, ਉਸ ਕੋ ਕੁਛ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਥਾ।”

“ਕਫ਼ੀ ਤੋ ਪਤਾ ਲੱਗ ਹੀ ਗਯਾ ਹੋਗਾ?”

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਬੇ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਮੁੜ ਨੀਝ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਸਾਡੇ ਕੰਨ-ਰਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, “ਉਸ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕੁਝ ਕਹੇ ਸੁਣੇ ਬਗ਼ੈਰ ਉਹ ਸਹੁਰੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਚੂੜੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਨੌਰੇ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ। ਜ਼ਰੂਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਤਕ ਗੀਤੂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਂ, ਪਾਰੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਆਉਣੋਂ, ਉਹ ਨਾ ਰੋਕ ਸਕੇ। ਉਹ ਆਈ ਅਤੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲੱਗੀ, ‘ਯਿਹ ਕਿਆ ਕੀਆ ਤੁਮ ਨੇ? ਅਫੀਮ ਕੇ ਨਸ਼ੇ ਕੇ ਲੀਏ ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਕਾ ਦਿਲ ਤੋੜ ਦੀਆ?’ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਅਫੀਮ ਖਾਣੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ।



ਪੈਸੇ ਜੋੜ ਜੋੜ ਕੇ ਚੂੜੀਆਂ ਛੁਡਾਈਆਂ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਜੇਬ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ; ਆਹ ਵੇਖੋ।”

ਉਸ ਨੇ ਚੂੜੀਆਂ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਵਿਖਾਈਆਂ।

“ਗੰਝ ਕੀ ਸਸ਼ਰਾਲ ਵਾਲੇ ਆਜ ਕੱਲ ਲਖਨਊ ਰਹਿੰਦੇ ਹੈਂ। ਉਨ ਕਾ ਪਤਾ ਮੁਝੇ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ। ਅਬ ਅਗਰ ਉਨ ਕੋ ਢੂੰਡ ਭੀ ਲੁੰ ਤੋ ਕਿਆ ਡਾਇਦਾ, ਬੇਟੀ? ਕਿਆ ਮਾਲੂਮ ਵੁਹ ਚੂੜੀਆਂ ਲੇਂ ਯਾ ਨਾ ਲੇਂ; ਅਗਰ ਲੇਂ ਤੋ ਕਿਆ ਸੋਚੇਂ, ਕਿਆ ਕਹੇਂ, ਕੁੱਛ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਯਿਹ ਚੂੜੀਆਂ ਤੁਮ ਲੇ ਲੇ, ਬੇਟੀ,” ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਚੂੜੀਆਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਵੱਲ ਵਧਾਈਆਂ। ਆਪਣੇ ਉੱਚੇ ਸਮਾਜਕ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ, ਬਾਬਾ, ਮੈਂ ਇਨ ਕਾ ਕਿਆ ਕਰੂੰਗੀ?”

ਟੈਣੀ ਰਾਮ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹੀ, ਹੈਰਾਨ ਹੋਈ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਉੱਤਰ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕਿਹੋ ਜਹੀ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਕੋਈ ਕਿਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ।

ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਰ ਸਾਲ ਵਾਂਗ ਸਾਰੇ ਫੈਮਿਲੀ ਕੁਆਟਰਾਂ ਦੀ ਇਨਸਪੈਕਸ਼ਨ ਹੋਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਡਾ ਸੁਥਰੇ ਘਰ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਨਕਦ ਇਨਾਮ ਅਤੇ ਇਕ ਬੀਲਡ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕੁਆਟਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਰਨਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਗਰਾ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਏਧਰ ਓਧਰ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਕੁਆਟਰਾਂ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਲ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਟੈਣੀ ਰਾਮ ਇਹ ਸਾਰੀ ਹਫ਼ਤਾ ਦਫ਼ਤਰੀ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਸੌ ਸੱਤ ਕੁਆਟਰਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸਜਾਵਟ ਦਾ ਮੁਆਮਲਾ ਸੀ; ਕੋਈ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਡੀਸਰਜ਼ ਮੈਂਸ ਲਾਗਲੇ ਘਰ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਰ ਦੂਜੀਆਂ ਲਾਇਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕੀ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨੌਂ ਅਤੇ ਦਸ ਅਗਸਤ ਇਨਸਪੈਕਸ਼ਨ ਲਈ ਬਾਪੇ ਗਏ। ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ ਵਾਲੀ ਵੱਡੀ ਪਰੇਡ ਉੱਤੇ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਕਰਨਲ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰੀ ਇਨਸਪੈਕਸ਼ਨ ਟੀਮ ਦੇ ਹੋਂਡ ਸਨ। ਜਿਸ ਲਾਇਨ ਦੀ ਇਨਸਪੈਕਸ਼ਨ ਹੋਣੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਮੈਂਬਰ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਚੁਣ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਸਾਹਮਣੇ ਬਣੇ ਬਗ਼ੀਚੇ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਬਾਰਾਂ ਕੁਆਟਰਾਂ ਦੀ ਇਨਸਪੈਕਸ਼ਨ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਅਤੇ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਨੰਬਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਤੇਰਵਾਂ ਕੁਆਟਰ ਖਾਲੀ ਸੀ। ਟੀਮ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਰਨਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਟੈਣੀ ਰਾਮ ਦੇ ਕੁਆਟਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਜਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਟੈਣੀ ਰਾਮ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕਰਨਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਾਂ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਕੀ ਖੁਲ੍ਹਿਆ ਸੱਤ ਮਹਾਂਦੀਪਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬੇ-ਨਕਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਵਿਹੜਾ ਸੀ ਜਾਂ ਜੰਨਤ ਦਾ ਕੋਈ ਕੋਨਾ ॥ ਕੁਆਟਰ ਦੀ ਇਨਸਪੈਕਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਠੌਰਤਾ ਕਰ ਕੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਨ ਦੀ ਨਾਦਾਨੀ ਕਰਨਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਗਏ।

ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਫੋੜ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਟੈਟੀ ਰਾਮ ਦੇ ਕੁਆਟਰ ਨੂੰ ਅੱਵਲ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ। ਕੰਬਦਾ ਕੰਬਦਾ ਟੈਟੀ ਰਾਮ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਸ਼ੀਲਡ ਲੈਣ ਲਈ ਕਰਨਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਕਰਨਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰੁਪਿਆ ਵਾਲਾ ਲਿਫਾਫ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੀਲਡ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਦੋ ਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਕੇ ਫੌਜੀ ਸਲੂਟ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੋਸਤੀ ਅਤੇ ਦਾਦ ਲਈ ਤਰਸਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਟੈਟੀ ਰਾਮ। ਅੱਜ ਅਚਾਨਕ ਮਿਲੀ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਭਾਰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਨਾ ਗਿਆ। ਕਰਨਲ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੱਥ ਅਜੇ ਮੱਥੇ ਕੋਲ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਟੈਟੀ ਰਾਮ ਧੜ੍ਹਮ ਕਰ ਕੇ ਭਿੱਗ ਪਿਆ। ਫੌਜੀ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਛੋੜੀ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਟੋਪੀ ਲਾਹ ਕੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਲਿਆ। ਇਨਾਮੀ ਸ਼ੀਲਡ ਨੂੰ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾਈ ਅਹਿਲ ਪਿਆ ਸੀ ਟੈਟੀ ਰਾਮ। ਪੱਥਰ ਹੋਈ ਭੀੜ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਕਰਨਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਹਮਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਕੋ ਫੋੜ ਕਰ ਜਾਨੇ ਵਾਲਾ ਯਿਹ ਆਦਮੀ ਕਿਸੀ ਸੈਨਾ ਕਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਯਾ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਕੋ ਜੀਤਨੇ ਵਾਲਾ ਸਿਕੰਦਰ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੀ ਲੀਏ ਯਿਹ ਖ਼ਾਲੀ ਹਾਥ ਨਹੀਂ ਗਯਾ।”

•

SIKHBOOKCLUB.COM

## ਰੂਪ ਲਾਲ

ਗੀਟਾਇਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ; ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਹਲ ਵਧ ਗਈ ਹੈ; ਉਮਰ ਦਾ ਡਕਾਜ਼ਾ ਵੀ ਹੈ; ਬੀਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਆਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਰੂਪ ਲਾਲ ਦੀ ਯਾਦ ਕੇਵਲ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਅੱਜ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀਆਂ ਡੋਜਾਂ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੌੜੀਆਂ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਯੋਧੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੇ ਸ਼ੱਬ-ਨਾਦ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸਨ ਕਿ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲੜਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਜਨਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਵਰਗੇ ਪੂਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਹਾਰ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਮੁੱਲ, ਉਹ ਕੋਈ ਜਿੱਤ ਖਰੀਦਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਆਪਣੇ ਭਗਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਜਨਾਂ ਲਈ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਪਜੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਆਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਾਰਕ ਮਨ ਵਿਚ ਜਾਗੀ ਹੋਈ ਸਤੋਗੁਣੀ ਮਹਦਾਨਗੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਜੋਗੁਣੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਮੱਚ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਨਾਮਰਦੀ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਸਕਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਨਤੀਜੇ ਜਾਂ ਫਲ ਬਾਰੇ ਸੋਚੇ ਬਿਨਾਂ ਕਰਮ ਕਰੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਸ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਬਿਖੰਡੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਲੋਤੀ ਨਾਰਾਇਣੀ ਨਿਪੁੰਸਕਤਾ ਦੀ ਆੜ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਿਯ ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਾਇਆ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਤੀਰ ਗੱਤ ਦਿੱਤੇ।

ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਰੂਪ ਲਾਲ ਦੀ ਯਾਦ ਆਈ।

ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਦੋ ਸਾਲ ਲਾ ਕੇ ਰੂਪ ਲਾਲ ਸਤਵੀਂ ਜਮਾਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਸਤਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਾਲ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਬਣਿਆ। ਪਤਲਾ ਲੰਮਾ ਅਤੇ ਮਾੜਕੂ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਲਾਲ ਠਾਣੇਵਾਲੀਏ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਸੀ। ਛੇਵੀਂ ਅਤੇ ਸਤਵੀਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਵਰ ਫ਼ੌਲੂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਚੋਖੀ ਝਾੜ-ਝੰਡ ਹੋਈ ਸੀ। ਚਹੁੰ ਜਮਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਐਂਗਲੋ ਵਰਨੈਕੁਲਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਉਹ

ਮਿੱਤਰਗੀਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਮਿਡਲ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਠਵੇਂ ਆਏ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਾਮੂਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਡੇਲੂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਕੱਦ ਵਧਣੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁਕ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਵਧਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਹਰ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲੋਂ ਗਿੱਠ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਕੱਦ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬੇਨਾ ਓਪਰਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਮਾਤ ਵਿਚਲੇ ਦੂਜੇ ਮੁੰਡੇ ਉਸ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨੋਂ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਰੂਪ ਲਾਲ ਸਾਡੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਡੈਸਕ ਉੱਤੇ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ “ਪਿਛਲੇ ਡੈਸਕ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।” ਉਸ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਹਰ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਪੀਰੀਅਡ ਵਿਚ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਦੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ। ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਸੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਰੂਪ ਲਾਲ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਗਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਠੱਠਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿਰ ਝੁਕਾਅ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਉਹੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਰੂਪ ਲਾਲ ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਠੀਕ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, “ਚੱਲ ਓਏ, ਲਾ ਉਸ ਨਾਲਾਇਕ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਦੋ ਚਪੇੜਾਂ।” ਰੂਪ ਲਾਲ ਦੀ ਖੱਬੀ ਗੱਲੂ ਉੱਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਉੱਭਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਜਮਾਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਮੁੰਡੇ ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੂੰ ਚਪੇੜਨ ਦੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਚਾਂਬਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਜਦੋਂ ਲਾ-ਜਵਾਬ ਰੂਪ ਲਾਲ ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਖਲੋਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਦੋਂ ਕਮਰੇ ਦੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਹੋ ਕੇ ਹਿੱਲ ਰਹੇ ਹੱਥ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, “ਮਾਸਟਰ ਜੀ, ਇਸ ਵੇਰ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਹੈ, ਜੀ।”

ਪਹਿਲੇ ਡੈਸਕ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਰਾਜ ਪਾਲ ਦਾ ਹੱਥ ਬਹੁਤਾ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਹਿੱਲਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਰਾਜ ਪਾਲ ਸਾਡੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਮਨੀਟਰ ਸੀ। ਜਿੰਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੀ ਓਨਾ ਹੀ ਕੱਦ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੂੰ ਚਪੇੜਾਂ ਮਾਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਡੈਸਕ ਉੱਤੇ ਖਲੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਚਪੇੜ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਮਾਹਰ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇਰਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸੋ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਠ ਮੋਕੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਦਿਨ ਵਿਚ ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੂੰ ਅੱਠ-ਦਸ ਚਪੇੜਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਗਿਆਨੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਬਿਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਧਵਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਪੀਰੀਅਡ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕੋਲੋਂ ਚਪੇੜਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਖਾਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪਾਸ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅੱਧੀ ਛੁੱਟੀ ਵੇਲੇ ਮਿੱਤਰਗੀਟ ਉਦਾਸ ਰੂਪ ਲਾਲ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਕਿਸੇ ਨੁੱਕਰੇ ਬੈਠ ਕੇ, ਘਰੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਹੋਈ ਸੁੱਕੀ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।



ਰੋਣਕਾਂ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ, ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਦੱਬੇ ਰੂਪ ਲਾਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਣ ਦੀ ਕਾਰੋ ਲੱਗੇ ਅਰਜੁਣ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਆਈ ?

ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਨਸਪੈਕਸ਼ਨ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਸਕੂਲ ਦਾ ਚੌਗਿਰਦਾ ਵੀ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਸਾਡੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਆਇਆ ਉਦੋਂ ਉਰਦੂ ਦਾ ਪੀਰੀਅਡ ਸੀ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਮਾਸਟਰ ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਅਤੇ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਕਲਾਸ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਉਰਦੂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਮੁਰੱਕਾ ਅਦਬ' ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਡੈਸਕਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾ ਲਈਆਂ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਕਿਹੜੇ ਸਫ਼ੇ ਉੱਤੇ ਖੋਲ੍ਹਣੀ ਹੈ।

ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਅਤੇ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਮਾਸਟਰ ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਲਾਸ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ, ਰੂਪ ਲਾਲ ਦੇ ਲਾਗੇ ਜਾ ਖਲੋਤੇ। ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਜਿਹਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹੋ, ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ?”

ਰਾਜ ਨੇ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਉਰਦੂ, ਜੀ।”

ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਡੈਸਕ ਉੱਤੇ ਪਈ ਕਿਤਾਬ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਦੂਜਾ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, “ਹੱਛਾ ਬਈ, ਉਰਦੂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀ ਹੈ ?”

ਇਸ ਵੇਰ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਮੁਰੱਕਾ ਅਦਬ।”

ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਕਹਿ ਕੇ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੁਰੱਕਾ ਅਦਬ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?”

ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਪੈਂਸਰ ਗਈ। ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਕਿਉਂ ਬਈ, ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ?” ਰਾਜ ਨੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਖਲੋਤਿਆਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਜੀ।”

ਜਦੋਂ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਰਾਜ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੇ ਡਰਦਿਆਂ ਡਰਦਿਆਂ ਹੱਥ ਉੱਚਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦੇ ਖੜੇ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੀ, ਮਾਸਟਰ ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਲਾਲ ਦਬਾਅ ਕੇ ਡੈਸਕ ਨਾਲ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਇਸ ਕੋਲੋਂ ਮਾਅਨੇ ਪੁੱਛ ਲਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਨਾਲਾਇਕ ਕੀ ਅੰਟ-ਸ਼ੈਟ ਬਕ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਏਥੇ ਖਲੋਤੇ ਰਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਜ ਦੇ ਇਸ ਉੱਤਰ ਨੇ ਕਿ ‘ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਰਾਜ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਸਨ। ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਮੂਰਖਤਾ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜਲੂਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਢਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ।

ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਗ਼ਲਤ ਸੀ। ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੂੰ ‘ਮੁਰੱਕਾ ਅਦਬ’ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸਕੂਲੋਂ ਛੁੱਟੀ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਬੱਬੋਹਾਲੀ,



ਹਕੀਮ ਸਾਂਝੀ ਰਾਮ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਦਵਾਈ ਲੈਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਕੀਮ ਸਾਂਝੀ ਰਾਮ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਮਿੱਠੀ ਮੁਸਕਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਖਿੱਲਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ; ਵਿਹਲੇ ਬੈਠੇ ਗੀਤਾਂ, ਰਾਮਾਇਣ ਜਾਂ ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਗ਼ਾਲਿਬ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਹੁੱਕਾ ਪੀ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੁੱਛਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਰ ਕਿਰ ਪੈਂਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰੂਪ ਲਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸਾਹਮਣੇ ਪੁੱਜਾ, ਉਦੋਂ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀ ਬੈਠੇ ਆਪਣੇ ਹੁੱਕੇ ਨਾਲ ਹਮ-ਕਲਾਮ ਸਨ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਹੁੱਕੇ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੇ, ਉਹ ਗੁੜ ਗੁੜਾਅ ਕੇ ਹੱਸ ਪੈਂਦਾ। ਖਿੜ ਖਿੜਾਅ ਕੇ ਹੱਸਣਾ ਉਸ ਲਈ ਸੰਭਵ ਚੁ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਖੜਾ ਰਹਿ ਕੇ ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਬਾਬਾ ਜੀ, ਨਮੋਸਤੇ।”

“ਆ ਬਈ ਰੂਪ ਲਾਲ, ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ ਏਂ ? ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆ।”

“ਭਾਪੇ ਦੀ ਦਵਾਈ ਲੈਣ ਆਇਆਂ, ਜੀ,” ਜੁੱਤੀ ਲਾਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਵੜਦਿਆਂ ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਕੀ ਹਾਲ ਏ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਦਾ ? ਬਸਤਾ ਏਥੇ ਰੱਖ ਦੇ। ਸਿੱਧਾ ਸਕੂਲੋਂ ਆਇਆਂ ਤੂੰ। ਔਹ ਸੁਰਾਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲੈ।”

“ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਠੀਕ ਆ ਬਾਬਾ ਜੀ,” ਸੁਰਾਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸਿਆ।

ਜਦੋਂ ਰੂਪ ਲਾਲ ਸੁਰਾਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਸਾਂਝੀ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਬਸਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਰਦੂ ਕਿਤਾਬ ਕੱਢਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, “ਲਿਆ ਖਾਂ ਜ਼ਰਾ ਵੇਖੀਏ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਸਾਡੇ ਵੇਲੇ ਗੁਲਿਸਤਾਂ ਬੋਸਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਾਹ ਕੇਹਾ ਸੁਹਣਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਮੁਰੱਕਾ ਅਦਬ ! ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ, ਰੂਪ ਲਾਲ, ਮੁਰੱਕਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ? ਤਸਵੀਰਾਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਮੁਰੱਕਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਐਲਬਮ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ; ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਨੇ ਕਦੇ ਤਸਵੀਰ ਖਿਚਾਈ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਨਾ।”

ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਫੋਲਦੇ ਹੋਏ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਗਏ, “ਵਾਹ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚਲੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਕਈ ਅਦਬ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ। ਤੈਨੂੰ ਅਦਬ ਦਾ ਪਤਾ ਏ, ਰੂਪ ਲਾਲ ? ਉਹ ਅਦਬ ਹੋਰ ਏ ਜਿਹੜਾ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦਾ ਕਰਨਾ ਏਂ। ਇਸ ਅਦਬ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਹਨ—ਇਲਮ, ਵਿਦਿਆ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਵਾਕਈ ਇਲਮ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਐਲਬਮ ਹੈ; ਅਦਬ ਦੀ ਐਲਬਮ।”

ਕਿਤਾਬ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਰੂਪ ਲਾਲ ਦਵਾਈ ਲੈਣ ਗਿਆ ‘ਮੁਰੱਕਾ ਅਦਬ’ ਦੇ ਮਾਅਨਿਆਂ ਦਾ ਤੁੰਗਾ ਵੀ ਲੈ ਆਇਆ।

ਇਨਸਪੈਕਸ਼ਨ ਹੋ ਗਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮਾਸਟਰ ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਉਰਦੂ ਦੀ ਘੰਟੀ, ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪੀਤੇ ਸਾਡੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਆਖਿਆ, “ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਰੱਕਾ ਅਦਬ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਉਹ ਬੈਂਚ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।” ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਬੈਂਚਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ; ਰੂਪ ਲਾਲ ਵੀ

ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੁਰੱਕਾ ਅਦਬ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੁੜ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਗੱਲ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਤੈਨੂੰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਸ ਨੇ ਆਖਿਆ ਹੈ?”

“ਮੈਨੂੰ ਮੈਅਨੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਮਾਸਟਰ ਜੀ।”

“ਤੈਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ? ਦੱਸ ਦੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ।”

“ਮੁਰੱਕਾ ਤਸਵੀਰਾਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਐਲਬਮ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

“ਅਤੇ ਅਦਬ?”

“ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚਲੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ।”

ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਠਿਠੱਬਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਰੂਪ ਲਾਲ ਹੀ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਉਹ ਰਾਜ ਕੋਲ ਆਏ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਮੁਰੱਕਾ ਅਦਬ ਦੇ ਮਾਅਨੇ?”

“ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਨਹੀਂ, ਮਾਸਟਰ ਜੀ।”

“ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੂੰ ਕਿੰਨ ਦੱਸੋ ਹਨ?” ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕੰਥ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮਾਸਟਰ ਜੀ।”

“ਹੁਣੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਪਤਾ। ਚੱਲ ਓਏ ਰੂਪ ਲਾਲ, ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਅੱਠ ਚਪੇੜਾਂ ਲਾ; ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚਾਰ ਚਪੇੜਾਂ ਮਾਰ। ਸਾਰੀ ਕਲਾਸ ਖੜੀ ਰਹੇਗੀ, ਜਿਸ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਪੇੜਾਂ ਵੱਜਦੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਉਹ ਬੈਠਦਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਹੋ ਜਾ ਬੁਰ੍ਹ।”

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਅੱਜ ਸ਼ੇਰ ਨਹੀਂ। ਰੂਪ ਲਾਲ ਅਗਲੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਸਰਾਂ ਕੱਢੇਗਾ। ਬਾਰ੍ਹੀ ਸਾਲੀਂ ਰੁੜੀ ਦੀ ਸੁਣੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਰੂਪ ਲਾਲ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਹਿੱਲਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਖਿਆ, “ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ ਤੈਨੂੰ; ਦੱਲ ਆ ਏਧਰ।”

ਰੂਪ ਲਾਲ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਖਲੋਤਾ।

“ਰਾਜ ਦੇ ਅੱਠ ਚਪੇੜਾਂ ਲਾ।”

ਰੂਪ ਲਾਲ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ।

“ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਹਾ ਹੂੰ ਆਠ ਚਪੜ ਲਗਾਓ ਇਸੇ।”

ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

“ਲਗਾਤੇ ਹੋ ਯਾ ਦੂਸਰਾ ਤਰੀਕਾ ਕਰੂੰ?”

ਰੂਪ ਲਾਲ ਚੁੱਪ ਸੀ।

“ਠੀਕ ਹੈ। ਚੱਲ ਓਏ ਰਾਜ ਤੂੰ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਚਪੇੜਾਂ ਲਾ।”

ਚਾਈ ਚਾਈ ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੂੰ ਚਪੇੜਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀ ਕੜਕਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਪਈ, “ਲਗਾਤੇ ਹੋ ਯਾ ਨਹੀਂ?”

ਰਾਜ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਦੋ ਪੋਲੀਆਂ ਪੋਲੀਆਂ ਚਪੇੜਾਂ ਰੂਪ ਲਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਛੂਹਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ, “ਇਹ ਚਪੇੜਾਂ ਹਨ? ਉਹੇ ਆ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਾਂ ਚਪੇੜ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰਦੀ ਹੈ।” ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦਾ ਵਾਕ ਮੁੱਕਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੋਰ ਪੱਕੇ ਹੱਥ ਦਾ ਕਰਾਰਾ ਥੱਪੜ ਰਾਜ ਦੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜਾ

ਵੱਜਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹਨੇਰਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਲ ਪਰਲ ਅੱਬਰੂ ਵਹਿ ਤੁਰੇ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਹੁਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਨਾ ਪਤਾ; ਚੱਲ ਏਦਾਂ ਮਾਰ ਚਪੇੜਾਂ ਦੇ।”

ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੋਰ ਚਪੇੜਾਂ ਸਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੂੰ ਦੋ ਕਰਾਰੀਆਂ ਚਪੇੜਾਂ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾ ਸਮਝਿਆ।

ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, “ਇਹ ਹਨ ਚਪੇੜਾਂ। ਹੁਣ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਚਪੇੜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਲਾ।”

ਰੂਪ ਲਾਲ ਅਹਿੱਲ ਸੀ।

“ਚੱਲ ਓਏ ਰਾਜ, ਲਾ ਉਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ।” ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਨ ਹੋਇਆ। ਦੋ ਚਪੇੜਾਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੂੰ ਛਿਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਚਲੋ, ਅਬ ਤੁਮਾਰੀ ਬਾਰੀ ਹੈ।”

ਰੂਪ ਲਾਲ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬੈਂਤ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਉਹ ਲੈ ਆਇਆ। ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਜਦੋਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਈ, ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਲਏ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦਾ ਬੈਂਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ, ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਨਾਲਾਇਕ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ?

ਰੂਪ ਲਾਲ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਮਾਰ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਜਮਾਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹ ਚੀਸਾਂ ਵੱਟਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਕੁਝ ਇਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੰਝੂ ਵੀ ਵਹਿ ਤੁਰੇ। ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਏਨੀ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਕਿ ਨਾਲ ਦੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਸਟਰ ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਬਾਹਰ ਆਏ। ਸਾਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਸਟਰ ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਬੈਂਤ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਮਰਿਓਂ ਬਾਹਰ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਬਿਠਾਇਆ। ਆਪ ਮੁੜ ਕੇ ਸਾਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਪੁੱਛੀ। ਰਾਜ ਨੇ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਸਟਰ ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਰੂਪ ਲਾਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਪੁੱਤ੍ਰ, ਏਨੀ ਜ਼ਿੱਦ ਨਹੀਂ ਕਰੀਦੀ। ਉਹ ਤੇਰੇ ਉਸਤਾਦ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਤੇਰਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਹੰਝੂ ਅਟਕੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਰੂਪ ਲਾਲ ਦੀਆਂ ਛਾਡਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ। ਮਾਸਟਰ ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਰੱਜ ਕੇ ਰੋਇਆ। ਮਨ ਹੌਲਾ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਮਾਸਟਰ ਜੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਿਆ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿੱਦਾਂ ਮਾਰਾਂ ? ਇਹਨੂੰ ਕਦੇ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਅੱਜ ਮੇਰੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ...।” ਉਹ ਢੇਰ ਵਿੱਸ ਪਿਆ।

ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਮਾਤੀ ਰੂਪ ਲਾਲ ਚੇਤੇ ਆ ਗਿਆ।

•



## ਦੇਬੋ

ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ, ਵਾਂਗ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਔਲਾਦ ਸੀ ਅਤੇ ਸੀ ਵੀ ਤਰਸ ਤਰਸ ਕੇ, ਸੁੱਖਣਾ ਸੁੱਖ ਸੁੱਖ ਕੇ, ਉਡੀਕਾਂ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਲੱਭੀ ਹੋਈ ਔਲਾਦ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਉਮਰ ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਸੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦੀ ਤੇਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮੁਹੱਲੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ, ਦਸਾਂ ਮਰਲਿਆਂ ਦੇ ਪੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਰਹਿਮਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਇਸ ਵਡਮੁੱਲੀ ਰੋਣਕ ਨੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਰੋਣਕ ਲਈ ਤਰਸੇ ਹੋਏ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਨੌਵੀਂ ਵਿਚੋਂ ਛੇਲ੍ਹ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਾਮੇ ਕੋਲ ਖਰਾਦ ਦੇ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਲਾ ਕੇ ਆਪ ਬਾਬੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੋਲੋਂ ਪੌਤੀ-ਪੌਤੇ ਦੀ ਦਾਤ ਮੰਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸੁਟੀ ਗਈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵਰ੍ਹੇ ਉਸ ਦੀ ਨੂੰਹ ਨੇ ਧੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਾਬੇ ਸ਼ਹੀਦ ਪੰਜ ਰੁਪਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਚਾਈ ਚਾਈ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਧਰਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਨਾਂ ਰੱਖਣਾ ਈ ਪੋਤੀ ਦਾ ?” ਉਸ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਇਹ ਕੋਈ ਪੁੱਛਣ ਆਲੀ ਗੱਲ ਆ। ਬਾਬੇ ਸ਼ਹੀਦ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਵਾਕ ਲਵਾਂਗੇ, ਆਪੇ ਬਾਬਾ ਰੱਖ ਦਿਓ ਨਾਂ।” ਵਾਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ ‘ਗ’ ਸੀ, ਪੋਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰਦੇਵ ਕੌਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਘਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਬੋ ਆਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇਬੋ ਦੇ ਵੀਰ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਬੂ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਧਰਮ ਕੌਰ ਦਾ ਘਰ ਰੋਣਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁਖ ਸਨ।

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਪਰ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁੱਚਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਸਿੱਖ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨਿਰੰਜਣ ਕੌਰ, ਸਵੇਰ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲੀ, ਆਗਿਆਕਾਰ ਅਤੇ ਠੰਢੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸੀ।

ਦੇਬੂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਰ੍ਹੇ-ਗੰਢ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਮਾ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੌਰੋਬੀ ਤੋਂ ਉਚੇਚਾ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੰਮਕਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਰੋਬੀ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨੌਰੋਬੀ ਜਾ ਕੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਰਮਿਟ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ ਪਿਆਰੇ ਬੱਚੇ, ਆਗਿਆਕਾਰ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਰੱਬ ਵਰਗੇ ਮਾਪੇ ਛੱਡ



ਕੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, “ਭਾਪਾ ਜੀ! ਕੀ ਲੈਣਾ ਪਰਦੇਸ ਜਾ ਕੇ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਦੋ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਪੁੱਤ ਨੇ ਪਰਦੇਸੀ ਘੱਲਣ ਲਈ?”

ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੀ, “ਨਾ ਬਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਏਦਾਂ ਨਾ ਆਖ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਬੇ-ਰੋਣਕੀ ਵੇਖੀ ਹੋਈ ਆ। ਅੱਜ ਮੇਰੇ ਚਾਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੇ। ਜੇ ਤੂੰ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਵੀ ਤਿੰਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨੇ। ਤੂੰ ਸਾਡੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰ। ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚ। ਪਾਪਾ ਨਾ ਪੁੱਛ, ਬੱਸ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ।”

ਜਦੋਂ ਪੰਜੀਂ ਸਾਲੀਂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਤਾਂ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਧਰਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੰਸਾਰ ਸੁੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ। ਨੌਰੋਬੀ ਬੈਠਿਆਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਉਥੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਕਦੇ ਓਪਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਦਲਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਛੱਡਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਉਸ ਲਈ ਅੱਖਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਨੂੰ ਉਹ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਉਮਰੇ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼, ਆਪਣਾ ਸ਼ਹਿਰ, ਆਪਣਾ ਘਰ, ਆਪਣੇ ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਮ-ਉਮਰ ਹਮਜੋਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਕਾਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਜਾਣ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਪੰਝੀ-ਤੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਬੇ-ਰੋਣਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਆਈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਤਕਦੀਰ ਨਾਲ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਉਦਾਸ-ਵੇਖ ਕੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਉਸ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੌਕਾ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਿਰੰਜਣ ਕੌਰ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ ਇਹ ਸੀ, “ਵੇਖੋ ਜੀ। ਇਕ ਵਾਰਾਂ ਸੁਣ ਲਵੋ, ਭਾਵੇਂ ਦਸ ਵਾਰਾਂ, ਮੈਂ ਭਾਪਾ ਜੀ ਅਤੇ ਬੇ-ਜੀ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਾਹੀਂ ਜਿਉਂਦੇ ਨੇ। ਸਾਡੇ ਬਿਨਾਂ.....।” ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਹ ਬੋਲ ਨਾ ਸਕੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡਿੱਗੇ ਕੋਸੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਦੋ ਕਤਰਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਵਾਕ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸੇ ਦਿਨ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਵਾਪਸ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ। ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ, ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਘਰ ਘੱਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੈਸਿਆਂ ਅਤੇ ਹੁਣ ਦੇਸ਼ ਆਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੇ ਸਾਮਾਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉਥੇ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਇਕਲੋਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਕੇ ਬਹਿਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ।

ਦੇਖੋ ਅਤੇ ਦੇਖੋ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਉਕੇ ਅਣਜਾਣ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡਾ ਭਾਪਾ ਸਾਨੂੰ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਅ ਦਾ ਕੋਈ ਮੇਚ-ਬੰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਮਰੋਂ

ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਦੇਬੂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਦੇਬੋ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਜਾਈਦਾ ਹੈ, ਕਈ ਦਿਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਨੇ ਦਿਨ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗਲੀ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਬੱਚੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਭੈਣਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵਡਭਾਗੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਲ-ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਵੇਖ ਕੇ ਦੇਬੋ ਆਨੰਦਾਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਡਦੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਉਸਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਕਿਸ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਸਨ, ਇਹ ਦੇਬੋ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਦੇਬੋ ਦੀ ਦਾਦੀ ਧਰਮ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਇਕ ਹੱਲ ਸੋਚ ਤਾਂ ਲਿਆ, ਪਰ ਕਹਿਣੋਂ ਉਹ ਝਕਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਰਾਤ ਹੌਸਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਖ ਹੀ ਦਿੱਤਾ, “ਦੇਬੋ ਦੇ ਬਾਪੂ, ਜੇ ਇਹ ਦੇਬੋ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਛੱਡ ਜਾਣ ਤਾਂ ਗੱਲ ਬਣ ਸਕਦੀ ਆ। ਤੁਸੀਂ ਰਤਨ ਸਿੰਹੂ ਨੂੰ ਆਖ ਵੇਖੋ।” ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਲੈ ਬਈ ਰਤਨ ਸਿੰਹੂ। ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਰਾਹ ਦੱਸਿਆ। ਉਹਦੀ ਸਲਾਹ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ ਆ। ਪੁੱਤਰਾ, ਮੁਸਾਫ਼ਰੀਆਂ ਸਾਡੇ ਮੱਥੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ। ਜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਰੁਝ ਬਣਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਔਖ-ਸੌਖ ਵੀ ਝਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਆ। ਤੁਸੀਂ ਦਿਲ ਵੱਡਾ ਕਰ ਕੇ ਦੇਬੋ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਛੱਡ ਜਾਓ। ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਰਹਾਂਗੇ। ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਫ਼ਿਕਰ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰੋ।”

ਤਿਆਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਿਰੰਜਣ ਕੌਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹਿਕੇ, ਹੱਥੂ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਧਰਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਹੌਲ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਦੇਬੋ ਅਤੇ ਦੇਬੂ ਆਪਣੇ ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਕ ਸੂਟਕੇਸ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਬੋ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਬੇਟਾ, ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਕਪੜੇ ਵੱਖਰੇ ਬਕਸੇ ਵਿਚ ਰੱਖ। ਦੇਬੂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਵੱਡੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਸੂਟਕੇਸ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।” ਆਪਣੇ ਵਡੱਪਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਦੇਬੋ ਬੋਝਾ ਜਿਹਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸ਼ਰਮਾਈ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚੀ ਦੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਨੂੰ ਹੋਖਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਝੁਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅੱਥਰੂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਉਸ ਨੇ ਦੇਬੋ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੂ ਲੁਕਾਉਣ ਦੀ ਨਾਕਾਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਦੇਬੋ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੀ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਭਾਪਾ ਬੱਚਾ ਕਿਉਂ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੋਵੇਗਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਸੋਚਣ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਵੇਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਨਾ ਹੀ ਦੇਬੋ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਸੋਚਣਾ ਪਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਸਾਰੇ ਭੇਤ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ, ਜਦੋਂ ਨਿਰੰਜਣ ਕੌਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਰਹੀ। “ਦੇਬੋ, ਜੇ ਤੂੰ ਚਲੀ ਜਾਵੇਂਗੀ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਂ ਜੀ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਰਹਿ।” ਅਵਾਕ ਦੇਬੋ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਦਾਦੇ, ਦਾਦੀ, ਪਿਤਾ, ਭਰਾ ਅਤੇ ਮਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਕੋ ਅਟੱਲ ਫ਼ੈਸਲਾ ਉੱਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਾਣ ਲਿਆ ਕਿ ਉਸ

ਦੀ ਕੋਈ ਜਿੰਦ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਤਰਲਾ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕਠੌਰ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਸੂਟਕੇਸ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਚੋਬੜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਦੇ ਅੱਖਰੂ ਮੁੱਕ ਨਾ ਗਏ। ਮਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਧੀ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗਿਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਸ ਇਕ ਬੇ-ਅਰਬੀ ਜਹੀ ਬੇ-ਬਸੀ, ਇਕ ਭੋਲਾ ਜਿਹਾ ਪਰ ਸੰਪੂਰਣ ਸਮਰਪਣ ਅਤੇ ਇਕ ਅਵਾਕ ਜਹੀ ਅਲਵਿਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿਚ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਮੋਹ ਨੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲੋਂ ਦੇਬੋ ਨਾਲ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਉਹ ਦੇਬੋ ਦੇ ਤਿਆਗ ਸਾਹਮਣੇ ਤੁੱਛ ਦਿਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਦੇਬੋ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨਾਲੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵਡੇਰਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਪਜ ਰਹੀ ਅਪਰਾਧ ਭਾਵਨਾ। ਉਹ ਦੇਬੋ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਝੁਕ ਗਿਆ।

ਫ਼ਰੰਟੀਅਰ ਮੇਲ ਦੇਬੋ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਵੱਲ ਲੈ ਤੁਰੀ। ਪਿਤਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖੁੱਸ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਉਹ ਮਾਂ-ਮਹਿੰਦਰ ਵੀ ਹੋ ਗਈ। ਆਪਣਾ ਸੂਟਕੇਸ ਚੁੱਕੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ-ਦਾਦੀ ਨਾਲ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਘਰ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਬੇ-ਰੋਣਕੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁਕੱਦਰ ਮੰਨਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰੋਣਕਾਂ ਬੀਜਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਰ ਜਨਮੇ। ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰੀ ਸਦਕਾ ਰੇਲਵੇ ਵਿਚੋਂ ਤਰੱਕੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਗਈ। ਰਹਿਣ ਲਈ ਵਧੀਆ ਮਕਾਨ ਵੀ ਰੇਲਵੇ ਵਲੋਂ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਦੇਵ ਨੂੰ ਸੀਨੀਅਰ ਕੈਬਿਜ਼ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਵਲਾਇਤ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਵਲਾਇਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਰ ਲਈ। ਉਥੇ ਹੀ ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ ਅਤੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਗਿਬਤਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੱਡੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦਾ ਵਲਾਇਤ ਵਿਚ ਸੈਟਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਵਲੈਤ ਪੁੱਜ ਗਏ ਅਤੇ ਤਾਲੀਮ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੇ ਅਸਰ ਰਸੂਖ਼ ਨਾਲ ਉਥੇ ਹੀ ਸੈਟਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਦੇਬੋ ਵਲੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਹਰ ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਦੇਸ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਲਈ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਕੱਪੜੇ, ਜੇਵਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਿਰੰਜਣ ਕੌਰ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਨੈਰੋਬੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵੇਰ ਹੀ ਦੇਬੋ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾ ਸਕੀ ਸੀ। ਹਰ ਵੇਰ ਪਿਤਾ ਵਲੋਂ ਦਾਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਦੇਬੋ ਧੰਨ ਧੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਧੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰ ਕੇ, ਉਹ ਦੇਬੋ ਦੇ ਅਹਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਰਿਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਰ ਵੇਰ ਉਸ ਦੇ ਬਿਰਧ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜਦੋਂ ਦੇਬੋ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਭਾਰ ਵਧ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਦੇਬੋ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਚਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹਰ ਵਾਕ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹਰ



ਵਿਵਹਾਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੇਥੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ, ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੋਮ ਰੋਮ ਦੇਥੇ ਨੂੰ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਦੇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਡੰਗੀਰੀ ਸੀ, ਦੇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਰਵਣ ਸੀ। ਦੇਥੇ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤਾ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਦਸਰਥ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ।

ਦੇਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖੜੀਆਂ ਘਲਦੀ ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਲੋਂ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਰੱਖੜੀ ਦੀ ਬੰਨ੍ਹਵਾਈ ਵਜੋਂ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ। ਦੇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਖਰਚਾ ਕਰ ਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਲਈ ਸੁਗਾਤਾਂ ਖਰੀਦਦੀ, ਸਵੈਟਰਾਂ ਉਣਦੀ, ਚਾਦਰਾਂ-ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਕੱਢਦੀ, ਦਿਗਜਾਮ ਅਤੇ ਲਾਲ ਇਮਲੀ ਦੇ ਗਰਮ ਕਪੜੇ ਸੂਟਾਂ ਲਈ ਖਰੀਦਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਮਿਲਣ ਆਏ ਪਿਤਾ ਹੱਥ ਨੈਰੋਬੀ ਭੇਜ ਦਿੰਦੀ।

ਜਦੋਂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਪੁੱਤਰ ਵਲੈਤ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਏ ਤਾਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਉਸੇ ਇਕੱਲੇ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਦੇਥੇ ਦਾਨ ਕਰ ਆਏ ਸਨ। ਸੰਸਾਰਕ ਝਮੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵਿਹਲ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਤਾਹੀ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ, ਵਲੈਤ ਭੇਜਣ ਅਤੇ ਵਿਆਹੁਣ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਦੇਥੇ, ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੇ ਤਕ ਕੁਆਰੀ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਹ ਚਿੰਤਾ, ਚਿੰਨੀ ਰਾਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, “ਇਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਭਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਘਰ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਦੇਥੇ ਸਾਡੇ ਲਾਗੇ ਰਹਿ ਸਕੇਗੀ।”

ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਵੀ ਪੱਕੀ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਲਿਖਿਆ। ਤਿੰਨਾਂ ਵਲੋਂ ਦੂਰੀ, ਰੁਝੇਵੇਂ ਅਤੇ ਖਰਚੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭੈਣ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਸਕਣ ਦੀ ਸਿਆਣੀ ਮਜਬੂਰੀ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰ ਸਿਆਣਪ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਨੈਰੋਬੀ ਵਾਲਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਘਰ ਵੇਚ ਕੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਜੋਗਾ ਪੈਸਾ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੇਸ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਵਾਹਵਾ ਸੁਹਣਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਤਿੰਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਭੈਣ ਦੀ ਭੈਲੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਨੂੰ ਤਰਸਦੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਾਵੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਗਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਵਿਦਾਇਗੀ ਸਮੇਂ ਮਾਂ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਰੋਂਦਿਆਂ, ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਜੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੇ, “ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵੰਡੇ ਦੀ ਮਮਤਾ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦਿੱਤੀ?” ਝੱਟ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆ ਗਿਆ ਕਿ “ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੁੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਹੈ।”

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ-ਡੇਡਾ ਪੁੱਟ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਕੋਲ ਵਲੈਤ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ



ਕੋਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਧਰਮ ਕੌਰ ਬਹੁਤ ਬਿਰਧ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਗਏ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਦੋਬੇ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਧਰਮ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮਮਤਾ, ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਸਿਲ੍ਹ ਵੇਖਦਿਆਂ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਲਏ।

ਦੋਬੇ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਵਰ ਅਤੇ ਸੁਹਣਾ ਘਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਦੋਬੇ ਇਸ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਹੱਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਲ ਖੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਜਨਮਿਆ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖੁਸ਼ਮਸ਼ਰੀ ਸੁਣਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਆਏ ਵਧਾਈ ਦੇ ਪੱਤਰ ਉਸ ਨੇ ਬੈਠਕ ਦੀ ਅੰਗੀਠੀ ਉੱਤੇ ਸਜਾਅ ਕੇ ਰੱਖੀ ਰਖੇ, ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਭਰ।

ਦੋਬੇ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਈ। ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਸੇਵਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਦਾਦੇ-ਦਾਦੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ, ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸੱਸ-ਸਹੁਰਾ ਵੀ ਬਿਰਧ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੋਬੇ ਦੀ ਉਨੀ ਹੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਿੰਨੀ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ। ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਦੋਬੇ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਜੇ ਉਹ ਇਕ ਕਰਮਾਤੀ ਦੇਵੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਦੋ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੀ।

ਸ਼ੈਰ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਏਨਾ ਮਜ਼ਬੂਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤ ਵਿਲਾਇਤ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬੋਝ ਕਿਉਂ ਬਣੇ। ਜਿਸ ਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾ ਸਕਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਧੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੁਖ ਸੀਤਲਤਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਨਾ ਹੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਭਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਿਰੰਜਣ ਕੌਰ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਘਰ ਦੋਬੇ ਦੇ ਨਾਂ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੋਬੇ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗ ਰੋਈ, “ਭਾਪਾ ਜੀ, ਇਹ ਘਰ ਨਿਰਾ ਘਰ ਨਹੀਂ, ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਆਸ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭਦੀ-ਸੁਆਰਦੀ ਰਹਾਂਗੀ। ਕਦੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਵੇਖਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਵੀਰ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਭੈਣ ਦੇ ਕਲੇਜੇ ਠੰਢ ਪਵੇਗੀ। ਜੁਗ ਜੁਗ ਜੀਣ ਮੇਰੇ ਵੀਰ, ਪਰਲੋਂ ਤੀਕ ਵੱਸੇ ਮੇਰੇ ਬਾਬਲ ਦਾ ਵਿਹੜਾ। ਮੁੜਕੇ ਨਾ ਏਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਮੂੰਹੋਂ ਕੱਢੋ।”

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋਬੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਈ, ਪਰ ਮੰਨੀ ਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, “ਬੱਚਿਚ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਸਲਾਹ ਬਣਾਈ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣਾ ਜੱਦੀ ਘਰ ਤੁਹਾਡੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਈਏ। ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਟਿਕਟਾਂ ਘੱਲ ਦਿਓ।”

ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮੁਹੱਲੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇਕੱਲੀ ਦੋਬੇ ਨੂੰ ਏਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ, ਜਿੰਨੀ ਰਾਮ ਦੇ ਬਨਵਾਸੋਂ ਪਰਤਣ ਉੱਤੇ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ

ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਉਹ ਦੋਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਦਾਇਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚਲੇ ਤੀਹ-ਬੱਤੀ ਸਾਲ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚੋਂ ਉਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਏਨੀ ਛੋਟੀ, ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਹੋ ਜਾਣੀਦਾ ਹੈ। ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਜੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਭੈਣ ਭਰਾ ਮੁੜ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਬਣ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧੂਰੇ ਬਚਪਨ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰਤਾ ਨਾਲ ਜੀ ਸਕੇ। ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਉਹ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਦੋਬੋ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਜਾ ਚੰਬੜੀ। ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੈਣ ਦਾ ਅਸੌਂਭਿਅ, ਪੂਰਬੀ ਵਤੀਰਾ ਕੁਝ ਚਿਪਰਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ।

ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਲੋਢੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਚਾਹ ਦੇ ਕੇ ਦੋਬੋ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਵੀਰ ਲਈ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਭਰਾ ਯਾਦ ਸੀ ਕਿ 'ਦੋਬੂ' ਨੂੰ ਗੁੜ ਵਾਲੇ ਮਿੱਠੇ ਚੌਲ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਉਹ ਕਈ ਵੇਰ, ਮਿੱਠੇ ਚੌਲਾਂ ਤੋਂ ਦੋਬੋ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਅਤੇ ਹੁੱਸਿਆ ਸੀ। ਗੁੜ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਚੌਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਦੋਬੋ ਦਾ ਚਾਅ ਵਿਦੁਰ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚੌਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁੜ ਪਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁੱਲੀ। 'ਦੋਬੂ' ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਮਿੱਠੇ ਚੌਲ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 'ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ' ਨੇ ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੌਲਾਂ ਵਾਲੀ ਪਲੇਟ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਦੋਬੋ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੀਰ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਦੋਬੋ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਚੋਂ 'ਦੋਬੂ' ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਦੋਬੋ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ।

•

## ਗਾਂਡ ਬਲੈੱਸ ਯੂ

ਦੋ ਜਨਵਰੀ ਦਾ ਵਲੈਤੀ ਦਿਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਠੰਢਾ, ਸਿੱਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਘਸਮੈਲਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸੋਲ ਦਾ ਚਾਅ ਕਦੇ ਸਲੂਬਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਉਹ ਦਿਨ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਠੰਢਾ ਸੀ; ਸਿੱਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਘਸਮੈਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਲਾਇਮ ਸਿਆਲੀ ਧੁੱਪ ਮਹਿਸੂਸੀ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਜਾ ਹੀ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਚਲੋ ਠੰਢੀ ਹੀ ਸਹੀ, ਧੁੱਪ ਤਾਂ ਧੁੱਪ ਹੀ ਹੈ; ਉਹ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿੱਘੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿੱਘੀ ਦਿਸਦੀ ਧੁੱਪ ਨੇ ਆਕਸਫੋਰਡ ਸਟ੍ਰੀਟ ਦੀ ਭੀੜ ਨੂੰ ਸਵਾਈ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਧੁੱਪ-ਧੋਤੇ ਲੰਡਨ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਉੱਨ ਵਲ੍ਹੇਟੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਨਾਲ ਖਚਾ ਖਚ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਮਾਰਬਲ ਆਰਚ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸੀ.ਐੱਡ.ਏ. ਸਟੋਰ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ।

“ਕਿੰਨੀ ਭੀੜ ਹੈ।” ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ।

“ਭੀੜ ਹੈ? ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਉਡੀਕਦੇ ਹਨ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੋਟਕਾਂ ਨੂੰ।” ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਹੋਵੇ, ‘ਮੂੰਹ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰੋ।’ ਮੈਂ ਗੱਲ ਕਰਨੋਂ ਹਟ ਕੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੋਚ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਇੱਕੋ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ; ਪਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਲਾਗਲੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬੇ-ਖਬਰ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਗਨ ਜਿਹਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਗਨ ਲੋਕ ਕਿੰਨੇ ਸੁਹਣੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ !! ‘ਬਹੁ ਮਾਹਿ ਇਕੋਲਾ’ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ !!

ਪੰਜ-ਛੇ ਅਰਬਾਂ ਨਾਲ ਅੱਠ-ਦਸ ਔਰਤਾਂ ਤੁਰੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਆਦਮੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਬਾਸਕਟ ਅਤੇ ਹਰ ਇਸਤਰੀ ਕੋਲ ਇਕ ਟ੍ਰਾਲੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਰਬੀ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਟਾਲ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਕਪੜੇ ਪਸੰਦ ਕਰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਦੋਂ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੁਰਕੇ ਦਾ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਦੀ ਪਿੱਛੇ ਸੁੱਟ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਸਟੋਰ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਉਸੇ ਪੱਲੇ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਕੇ ਮੂੰਹ ਢੱਕ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੂੰਹ ਢੱਕ ਕੇ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਟ੍ਰਾਲੀ ਦਾ ਪਹੀਆ ਇਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਕੁੜੀ ਦੀ ਅੱਡੀ ਵਿਚ ਜਾ ਵੱਜਾ। ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੇ ਪਿਨੀਆਂ ਤੱਕ ਉੱਚੇ ਬੂਟ ਨਾ ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਚੋਖੀ ਸੱਟ ਲੱਗ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਖੈਰ! ਗੋਰੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਦੀ ਸੱਟ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਬੂਟਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ

ਵੱਧ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਘਰੀ ਕੱਚ ਕੇ ਉਸ ਅਰਬੀ ਔਰਤ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਕਿ ਬੂਟ ਨੂੰ ਕੋਈ ਝਰੀਟ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ।

ਇਸ ਤਮਾਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬੇ-ਵਸੇ ਹੀ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, “ਬੇ-ਵਕੂਫ਼! ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਬੋਧੇ ਕਿਉਂ ਲਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ?”

“ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਹੈ? ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਯਾਦ ਰੱਖੋ ਕਿ ‘ਬੇ-ਵਕੂਫ਼’ ਦੇ ਅਰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹਨ,” ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਨਾਲ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਆਖਿਆ।

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ।”

“ਬੇ-ਵਕੂਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ; ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ; ਮੂਰਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

“ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਦਮੀ ਆਏ; ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।” ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, ‘ਸੋਚ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਿਆ ਕਰੋ।’

ਮੈਂ ਸੋਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਸੋਚ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾਵੇ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ; ਪਰ ਹੁਣ ਤਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਝੁਕਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਘਰ ਵਾਲੀ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਉਸੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਈ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ, “ਉਸ ਜੋੜੇ ਵੱਲ ਵੇਖੋ; ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਓ।”

ਹੌਲਾ ਉੱਤੇ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਜਨਾਨੇ ਓਵਰ ਕੋਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦਾ ਕੋਟ ਲੱਭਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਜੋੜੇ ਦੇ ਲਾਗਲੀ ਭੀੜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਪੰਝੀ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਗੱਭਰੂ ਆਪਣੀ ਬਾਈ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਓਵਰ ਕੋਟ ਪੁਆ ਕੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਜਾਹਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਪਤੀ ਦੇ ਚਾਅ ਸਾਹਮਣੇ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਇਉਂ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਢੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਪੁਸ਼ਪ ਲਤਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ।

ਪਤੀ ਨੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਈ ਕੋਟ ਪੁਆਏ ਅਤੇ ਲੁਹਾਏ। ਹਰ ਕੋਟ ਪਤੀ ਦੇ ਚਾਅ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰ ਕੇ ਧੰਨ ਧੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਮੇਰੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਵਾਹ, ਕਿਆ ਚੋਣ ਹੈ!”

ਗੱਲ ਚੋਣ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧੀ। ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਵਿਚਾਲੇ ਘਰੇਲੂ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰੇ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਸੀ.ਐੱਫ਼.ਏ. ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਖ਼ਰੀਦੇ ਬਿਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸਟੋਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਸਟੋਰ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਜਗਮਗਾਹਟ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਤਾਂ ਆਕਸਫੋਰਡ ਸਟ੍ਰੀਟ ਨੂਰ-ਨਹਾਤੇ ਮਹਾਂਨਗਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਨੱਕੋ ਨੱਕ ਭਰੀ ਹੋਈ ਨਦੀ ਵਰਗੀ ਲੱਗੀ।

ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮਾਰਕਸ ਐਂਡ ਸਪੈਂਸਰ ਨਾਂ ਦੇ ਸਟੋਰ ਵੱਲ ਹੋ ਚੁਕੇ। ਸਾਡੀ ਵਿਉਂਤ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ; ਜੇ ਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਅਸੀਂ, ਸ਼ਾਇਦ



ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਦੇ ਉਸੇ ਸਟੋਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਦੇ। ਇਸ ਸਟੋਰ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਹ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਲ ਉੱਤੇ, ਮਰਦਾਵੇਂ ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਸਨੇਹੀਆਂ ਲਈ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਵੈਟਰਾਂ ਲੈਣੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਸੌਖਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਜੋੜੇ ਦੀ ਹਰ ਹਰਕਤ ਤਾੜ ਸਕਦੇ ਸਾਂ।

ਪਤਨੀ ਬੇ-ਉੜਕੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਸੂਟਾਂ ਦੀ ਵੱਲਾ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਚੋਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਖੀ ਹੋਈ ਸੀ; ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ.ਐੱਡ.ਏ. ਵਿਚ ਪਤੀ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਤੀ ਭਾਵੇਂ ਬੇ-ਦਿਲੀ ਜਹੀ ਨਾਲ ਕੋਟ ਪਾ ਪਾ ਕੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਸੀ ਕਿ ਪਤਨੀ ਦੇ ਚਾਅ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਪਤੀ ਜੈਕਟ (ਕੋਟ) ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪਤਨੀ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਪਰੇ, ਭੀੜ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵੇਖ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਜੈਕਟ ਉਤਾਰ ਕੇ ਦੂਜੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਵੇਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਗਲ ਪਈ ਜੈਕਟ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋ ਕੇ ਵੇਖਣ ਲਈ ਨਾ ਆਖਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਤਨ ਉੱਤੇ ਪਏ ਕਪੜੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਵੇਖਣੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪਤੀ ਇਸ ਸੱਚ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।

ਪਤਨੀ ਨੇ ਪਸੰਦ ਕੀਤੇ ਸੂਟ ਨੂੰ ਹੈਂਗਰ ਉੱਤੇ ਪਾ ਕੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਕੜਾਇਆ। ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ 'ਜਾਓ ਜਾ ਕੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਆਓ।' ਪਤੀ ਨੇ ਕੀਮਤ ਵਾਲੇ ਲੇਬਲ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਆਖਿਆ, "ਏ ਸੌ ਤੀਹ ਪੈਂਡ।"

ਪਤਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਮੋਢੇ ਵੱਲ ਝੁਕਾ ਕੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਜੀ ਹਾਂ, ਦੋ ਸੌ ਤੀਹ ਪੈਂਡ।"

'ਇਸ ਅਦਾ ਪੇ ਕੌਨ ਨਾ ਮਰ ਜਾਏ ਅਸਦ'; ਪਤੀ ਚੁਪ ਚਾਪ ਪੇਸ਼ੈਂਟ ਕਾਊਂਟਰ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਟੋਰਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਦਿਆਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਾਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਓੜਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਸੇਲ-ਸਮਾਰੋਹ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਨੰਦ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਮਾਣ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਤਿੰਨ ਕੁ ਵਜੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਕਸਫੋਰਡ ਸਰਕਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਵੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜੇ ਹੋਏ ਬੈਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੋਖੀ ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਤੀ ਨਾਲੋਂ ਪਤਨੀ ਬਹੁਤੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਪਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਇਹ ਘਾਟਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਤਨੀ ਲਈ ਕੋਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਰੀਦ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜੇ ਬੈਲਿਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਆਖਿਆ ਜੋ ਅਸੀਂ, ਜ਼ਰਾ ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕੇ। ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਮੋਢੇ ਵੱਲ ਝੁਕਾ ਕੇ ਪਤਨੀ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਲੈ ਲਵਾਂਗੇ।"

ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਉੱਤਰ ਸਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਪੈ ਗਿਆ।

ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਪਤੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, “ਐਨਾ ਕੁਝ ਖਰੀਦ ਲਿਆਂਦਾ, ਕੋਟ ਕਿਉਂ ਨਾ ਲਿਆ?”

ਅਜੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਈਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤੀ ਭੀੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੱਡੀ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ ਅਤੇ ਸੀਟਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀਆਂ ਇਕੱਲੀਆਂ ਕਈ ਸੀਟਾਂ ਖਾਲੀ ਸਨ ਪਰ ਇਕੱਠੀਆਂ ਦੋ ਸੀਟਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਨ। ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਝਕਦੇ ਝਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੀਟਾਂ ਵੱਲ ਵਧੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੀਟਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਸੀਟਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਮੁੰਡਾ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਬੈਗ ਦੋਹਾਂ ਖਾਲੀ ਸੀਟਾਂ ਉੱਤੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ, ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਦਰ ਮਾਣ ਤੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸੱਖਣੇ, ਸੁ-ਸਰਿਕਾਰ ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਉੱਕੇ ਅਣਜਾਣ ਹੋ ਕੇ ਕਾਮ ਦੇਵ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਫੜੀ, ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪਸ਼ੂਪੁਣੇ ਦੇ ਓਨਾ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਨੇੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਗੁੱਸੇ, ਗਿਲਾਨੀ, ਬੇ-ਬਸੀ, ਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦੇ ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਆਮ ਦਿਨ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਲੋਕ ਨੀਵੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ, ਇਸ ਕੋਝ ਨੂੰ ਨਾ ਵੇਖਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਉਸ ਦਿਨ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਜਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਕਰਨ ਆਏ ਸਨ। ਉਸ ਕੋਝੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਬੇ-ਧਿਆਨ ਹੋਣ ਦਾ ਹਰ ਅਸਫਲ ਯਤਨ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮਿੱਤਰ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਪਟੀ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਪਰੇ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਖਾਲੀ ਸੀਟਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਮੁਟਿਆਰ ਨੇ ਅਨਾਦਰ ਭਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਈ।

ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਡੱਬੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਆ ਖਲੋਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੈਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਲਏ। ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ‘ਇਨ੍ਹਾਂ’ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ‘ਉਨ੍ਹਾਂ’ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਉਸ ਮੁਟਿਆਰ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪਈਆਂ। ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਧਿਆਨ ਪਰੇ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਨੀ ਨੇ ਪਤੀ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ; ਉਹ ਇਉਂ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਖਲੋਤਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਪਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਲਈ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਏ ਹੋਣ। ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਝੁਕਿਆ ਸਿਰ ਪਾਰਬਤੀ ਕੋਲੋਂ ਵੇਖਿਆ ਨਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ।

ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਵਿਚ ਵਧੀਆਪਨ ਦੀ ਹੱਕੜ ਅਤੇ ਇਕ ਨੀਚ ਜੇਡੂ ਵਾਲੀ ਘਿਰਣਾ ਸੀ।

ਗੱਡੀ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਇਹ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿੰਨ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਪਤੀ ਦੇ ਕੋਟ ਦੇ ਬਟਨ ਖੋਲ੍ਹੇ; ਉਸ ਦੀ ਟਾਈ ਨੂੰ ਸੁਆਰ ਕੇ ਕੋਟ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਟਨ ਫਿਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ; ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਮੂੰਹ ਹੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਝੁਕਾ ਕੇ ਪਤੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾਅ ਦਿੱਤਾ।

ਗੱਡੀ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਸੀਤਾ ਸੁਅੰਬਰ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।

ਗੱਡੀ ਚਾਂਸਰੀਲੇਨ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਰੁਕੀ। ਕੁਝ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਉਤਰੇ, ਇਕ ਬਿਰਧ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂਦਾ, ਪਤੀ ਦੇ ਮੋਢੇ ਲੱਗੀ ਮਰਿਆਦਾ-ਮਈ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਅਸੀਸ ਦੇ ਗਿਆ, “ਗਾਡ ਬਲੈੱਸ ਯੂ, ਮਾਇ ਚਾਇਲਡ।”

•

SIKHBOOKCLUB.COM

## ਐਨਕ

ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਕਿ ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਦੋਸਤ, ਮੇਰਾ ਹਮ-ਜਮਾਤ, ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਕੋਮਲ, ਸੰਸਾਰ-ਯਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਦਿਨ ਠਹਿਰੇਗਾ, ਮੇਰੇ ਚਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਾਂ-ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਜਾਚ ਭੁੱਲ ਗਈ। ਬਾਈ ਮਈ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਲੰਡਨ ਪੁੱਜ ਗਈ ਅਤੇ ਕੰਬਰਲੈਂਡ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕੋਮਲ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਤਾ ਟਿਕਾਣਾ ਦੱਸਣ ਦਾ ਕੀਤਾ। ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਕੰਬਰਲੈਂਡ ਹੋਟਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਕੀ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕੋਮਲ, ਹੋਟਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲਾਂਜ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੋਡਿਆਂ ਦੀ ਪੀੜ ਨਾਲ ਆਤੁਰ ਅਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਸੋਟੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕੋਮਲ ਨੂੰ ਨਾਲ ਆਈ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੌਂਕ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਨੇ ਰਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬੇ-ਵਸਾ ਨਿਕਲਿਆ, “ਇਸ ਸ਼ੌਂਕ ਪੇ ਕੈਨ ਨਾ ਮਰ ਜਾਏ ਅਸਦ।”

ਕੋਮਲ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਨਿਰਾ ਸ਼ੌਂਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਕ ਮਕਸਦ ਵੀ ਹੈ।”

“ਬਈ, ਉਹ ਕਿਹੜਾ?”

“ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਸਾਂਭ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਬਿਆਲ ਆਇਆ ਬੁੱਢੇ ਵਾਰੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ਾਲਬ ਦੇ ਇਕ ਬਿਅਰ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਵੇਖ ਲਈਏ।”

“ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਬਿਅਰ ਹੈ, ਕੋਮਲ, ਜਿਸ ਨੇ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਵੀ ਸੁਣਾਂ।”

“ਮਿਰਜ਼ਾ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਹਸਦ ਸੇ ਦਿਲ ਅਗਰ ਅਫਸੂਰਦਾ ਹੈ ਗਰਮ-ਏ-ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੈ।

ਕਿ ਚਖ਼ਮੇ ਤੰਗ ਸ਼ਾਇਦ ਕਸਰਤੇ ਨੱਜ਼ਾਰਾ ਸੇ ਵਾਹ ਹੈ।”<sup>1</sup>

ਅਸਾਂ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਲਈ ਜਗਤ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਰ ਲਿਆ, ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਲੈਤ ਦੀ ਕੰਟਰੀਸਾਈਡ ਵੇਖੀਏ।”

“ਭਲਾ ਇਹ ਕਿਉਂ?”

“ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਏਂ। ਆਹ ਲੈ ਆਪਣੀ ਵੀਹ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ; ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਵਾਂ। ਸਾਰੀ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਮੂਲ ਬੱਸ ਇਹੋ ਚਿੱਠੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ

1. ਜੇ ਤੂੰ ਤੰਗ-ਦਿਲੀ ਦਾ ਰੋਗੀ ਹੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਲੀਲਾ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਵਚਿਤ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਵੇ।



ਇੰਗਲਿਸ਼ ਕੰਟਰੀਸਾਈਡ ਵੇਖਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ,” ਕਹਿ ਕੇ ਕੋਮਲ ਨੇ ਮੇਰੀ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪਕੜਾਈ। ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

“ਕੋਮਲ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਂਝਾਂ, ਦੋਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਪਣੱਤਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਦੋਂ ਵਲੈਤ ਆਇਆ ਸਾਂ ਉਦੋਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਹੀ ਮੇਰੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਉਦਰੇਵਿਆਂ ਦੀ ਦਵਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਐਤਵਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਹਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਉਂਗਲੀ ਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ਵੱਲ ਲੈ ਭਰਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਭਰਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਪੈਰ, ਸਕੂਲੇ, ਮੇਲੇ ਅਤੇ ਨਾਨਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪੈਰ ਥਕੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਜਿੰਨੇ ਅਣਜਾਣ ਸਨ, ਮਨ, ਏਥੇ ਆ ਕੇ, ਉਦਰੇਵਿਆਂ ਦਾ ਓਨਾ ਹੀ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਵਿੱਪਸਨੇਡ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਲੰਡਨੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਜੂਨ ਦਾ ਮਹੀਨਾ, ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਮੌਸਮ, ਸੁਹਣਾ ਧੁਪੈਲਾ ਦਿਨ ਅਤੇ ਹਰਿਆਵਲਾਂ ਹੱਥਾਉਂਦੀ ਵਲੈਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵੇਖੀ। ਇਕ ਸਾਂਝ ਪੈ ਗਈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਣਕਾਂ ਅਤੇ ਹੁੰਬੇਵਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

“ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਿਸ ਧਰਤ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਬੀਤਿਆ ਸੀ ਉਹ ਚੱਕਬੰਦੀ ਦੇ ਚੱਕ ਉੱਤੇ ਚਾੜ੍ਹੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਗ੍ਰੀਨ-ਰੈਵੋਲੂਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਤਾਂ ਨੇ ਆਰਥਕਤਾ ਦੀ ਮਹਾਂਕਾਲੀ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਲਈ ਕਪਾਹਾਂ-ਕਮਾਦਾਂ, ਸਰੂਵਾਂ-ਸਟਾਂ, ਮਾਹਾਂ-ਮੱਕੀਆਂ, ਚਰੀਆਂ-ਭੋਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮੂੰਗੀਆਂ-ਮਸਰਾਂ ਦੀ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਵਪਾਰਕ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਇਕ-ਸੁਰਤਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੋਲਾਂ ਭੁੰਨਦੇ ਪਾਲੀ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹਾੜੀ ਸਾਉਣੀ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਲ ਪਾ ਕੇ ਲੰਘਦੀਆਂ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਲੁਕੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਹੋਣ, ਸ਼ਾਇਦ। ਸਰਵਾਹਤਾਂ, ਬੂਟੀਆਂ ਅਤੇ ਬੋਹਰਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਪਹੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੀ ਮੇਰਾ ਜਾਣਿਆ ਮਾਣਿਆ ਪੰਜਾਬ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮੁੜ ਜੀਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਕੰਟਰੀਸਾਇਡ ਦੇ ਨੇੜ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਏਥੋਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਂ, ਢਲਵਾਨਾਂ ਵਾਲੀ, ਲਹਿਰਦਾਰ ਧਰਤੀ ਵੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਏਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪਹਿਆ-ਨੁਮਾ ਦਿਹਾਤੀ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ, ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਉੱਘੜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥੂਲ ਸਾਂਝ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਸੂਖਮ, ਆਤਮਕ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਆਤਮਕ ਏਕਤਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਜਾਦੂ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕੰਟਰੀਸਾਈਡ ਦੀ ਸਨਾਤਨਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਆਤਮਾ, ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੋਮਲ, ਤੇਰੀ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਅੱਖ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਕਦੇ ਏਥੇ ਆ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ। ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਤੂੰ ਵੀ ਆਖੇਗਾ ਕਿ ਹਵਾਇਤ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣਾ ਕੋਈ ਪੱਛਮੀ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼) ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਿੱਖਿਏ।”

ਮੈਂ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੋਮਲ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਿਆਂ

ਆਖਿਆ, “ਅੱਜ ਤੋਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਵੇਖਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਨਅਤੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਹਲ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਚੱਲ ਪਿਆ ਦੁਨੀਆਂ ਵੇਖਣ।”

“ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਫਿਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ—ਇਸ ਸ਼ੋਕ ਪੇ ਕੌਨ ਨਾ ਮਰ ਜਾਏ ਅਸਦ। ਉੱਠੋ ਹੁਣ ਘਰ ਚੱਲੀਏ,” ਕਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਸੁੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਉੱਠ ਖਲੋਤਾ।

ਕੌਮਲ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਸੋਫੇ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਕਿਹਾ, “ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵਕਤ ਬਹੁਤ ਬੋਝਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਇਕ ਮਿੱਤ੍ਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਰਾਣਾ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਰਣਜੀਤ ਰਾਣਾ ਸਾਊਥਹਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਲਈ ਕੁਝ ਕੱਪੜੇ ਆਦਿਕ ਭੇਜੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਏਥੇ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬੱਸ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਕੋਈ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵੇਖਾਂਗੇ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਚਲੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਏਥੇ ਮੈਡਮ ਟੂਸਾ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਉਹ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਵੇਖ ਲਈਏ। ਕੱਲ੍ਹ ਚੱਲਾਂਗੇ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ, ਕਾਲਰਿਜ਼ ਅਤੇ ਰਸਕਿਨ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਲੇਕ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਅਤੇ ਵੇਖਾਂਗੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ੌਕ।”

“ਚੱਲ ਇਉਂ ਹੀ ਸਹੀ, ਪਰ ਇਸ ਰਣਜੀਤ ਰਾਣਾ ਬਾਰੇ ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ।”

“ਇਹ ਇਕ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਨੌਜਵਾਨ ਹੈ; ਹਿਸਟਰੀ ਦੀ ਐੱਮ.ਏ. ਹੈ ਅਤੇ ਐੱਲ.ਐੱਲ.ਬੀ. ਵੀ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਢੰਗ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੈ; ਸਾਊਥਹਾਲ ਦੀ ਲੋਕਲ ਪਾਲੇਟਿਕਸ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹੈ; ਕੌਂਸਲਰ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਢੰਗ ਦਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਔਹ, ਆ ਈ ਗਿਆ।”

ਚਾਲੀ-ਪੰਜਤਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਇਕ ਰੋਅਬਦਾਰ ਆਦਮੀ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕੌਮਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਪਿਆ ਕਿਉਂਜੋ ਗੋਡਿਆਂ ਦੀ ਪੀੜ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕੌਮਲ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਉੱਠ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਹੱਥ ਫੇਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਭੋਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕੌਮਲ ਕੋਲੋਂ ਅਗਲੇ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਕੌਮਲ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਆਖਿਆ, “ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਅਸੀਂ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਾਂ। ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ, ਕੀਟਸ, ਬੈਲੀ ਅਤੇ ਬੇਕਸਪੀਅਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਹ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕੰਟਰੀਸਾਇਡ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਸੋਚਿਆ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਵੇਖ ਆਈਏ ਜਿਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਅੱਜ ਮੈਡਮ ਟੂਸਾ ਵੇਖਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਹੈ; ਕੱਲ੍ਹ ਲੇਕ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਜਾਵਾਂਗੇ।”

ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਜਹੀ ਮੁਸਕਾਹਟ ਰਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਆਪਣੀ ਮੁਸਕਾਹਟ ਨਾਲ ਰਲਦੇ ਮਿਲਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਉਂ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ, “ਅੱਕਲ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ; ਪਰ ਏਨੇ ਤਰੱਦਦ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਸਾਡਾ ਵਾਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ

ਕੰਟਰੀਸਾਇਡ ਵਾਂਗ ਇਹ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੇ ਹਨ; ਪਰ.....। ਚਲੋ ਛੱਡੋ; ਅੱਜ ਏਸੇ ਬਹਾਨੇ ਮੈਂ ਵੀ ਮੈਡਮ ਟੂਸਾ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਏਹੋ ਜਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਕਦੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਵਿਹਲ ਕਿੱਥੇ ਹੈ।”

ਕੋਮਲ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ। ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਅੰਡਰ ਗ੍ਰਾਊਂਡ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਰਬਲ ਆਰਚ ਵਿਚ ਉਤਰ ਗਏ। ਲੰਡਨ ਦੀ ਅੰਡਰ ਗ੍ਰਾਊਂਡ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਕੋਮਲ ਦੇ ਇਸ ਟੂਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕੋਮਲ ਨੂੰ ਐਸਕੋਲੋਟਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਨ-ਉਤਰਨ ਸਮੇਂ ਚੋਖੀ ਘਬਰਾਹਟ ਹੋਈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਹਾਰਿਆ। ਮੈਡਮ ਟੂਸਾ ਪੁੱਜ ਕੇ ਅਸੀਂ ਟਿਕਟਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਏ। ਲਾਈਨ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕੋਮਲ ਲਈ ਖਲੋਟਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਹੀ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਟਿਕਟਾਂ ਵਾਲੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਖਲ੍ਹਾਇਆ। ਸਾਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੱਖਰਾ ਸਲੂਕ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਕਈ ਕਿਆਏ ਲਾਏ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ, ਬਾਇਦ, ਕੌਂਸਲਰ ਰਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਰਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਸਾਡੇ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਸਾਡੀ ਅਨੁਮਾਨ-ਯੋਗਤਾ ਉੱਤੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ।

ਅਸਾਂ ਖੁਸ਼ ਜੀ ਲਾ ਕੇ ਮੈਡਮ ਟੂਸਾ ਦਾ ਮੋਮੀ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵੇਖਿਆ। ਇਸ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕਾਂ, ਸੁਧਾਰਕਾਂ, ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ, ਪਿਛਾਰੀਆਂ, ਐਕਟਰਾਂ, ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ, ਨ੍ਰਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਮੋਮੀ ਬੁੱਤ ਹਨ। ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਿਚਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਹੌਰਰ ਚੈਂਬਰ (Horror Chamber—ਦਹਿਸ਼ਤਖ਼ਾਨਾ) ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਹਿਟਲਰ ਦਾ ਬੁੱਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਿਟਲਰ, ਮਾਨੋ, ਇਸ ਦਹਿਸ਼ਤਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਦਰਬਾਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਅੱਤ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫ਼੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਔਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੁ-ਬ-ਹੁ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਵਕਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਧਰਮ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇਣ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਫ਼ਾਂਸੀ, ਗੋਲੀ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਆਦਿਕ ਨਾਲ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਹਿਜੀਬਯਾਫ਼ਤਾ ਕਹਿਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਡਮ ਟੂਸਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਰਦਨਾਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਮੋਮਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਸ਼ੂਪੁਣੇ ਉੱਤੇ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਹੈ ਇਹ ਦਹਿਸ਼ਤਖ਼ਾਨਾ।

ਦਹਿਸ਼ਤਖ਼ਾਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕੋਮਲ ਸੱਚੀਂ ਡਰ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, “ਇਸ ਭਿਆਨਕਤਾ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਏਨੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ।” ਕੋਮਲ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਆਖਿਆ, “ਵਿਚਾਰੀ ਕੀ ਕਰਦੀ, ਫ਼੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸਮੇਂ ਭਿਆਨਕਤਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੱਚ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜੋ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ



ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੋਮੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਲਾਗੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ।”

“ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਮਹਾਨ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਬੁੱਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ, ਸਾਡੇ ਲੀਡਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਭਾਸ਼ ਦਾ ਬੁੱਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਹੋਵੇਗਾ।” ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮੁੜ ਕਰ ਕੇ ਰਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੀ ਆਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੋਮਲ ਨੇ ‘ਹੂੰ, ਹਾਂ’ ਕਰ ਛੱਡੀ। ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਰਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਸ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਮੈਡਮ ਟੂਸਾ ਦੇ ਬੁੱਤ ਕੋਲ ਜ਼ਰਾ ਰੁਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬਕਾਵਟ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕੋਮਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਸ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਏਥੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ?” ਰਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ, ਬੋਲੇ, “ਕੀ ਕਰਾਂਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ।”

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕੋਮਲ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਮੈਡਮ ਟੂਸਾ (Marie Tussaud) ਇਕ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਕੋਲੋਂ ਮੋਮ ਦੀ ਮਾਡਲਿੰਗ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਿਆ। ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਮੋਮ-ਘਰਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕ ਮੰਨੀ ਗਈ। ਉਹ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਸੁਆਟੀ ਮੈਡਮ ਅਲਿਜ਼ਬਥ ਨੂੰ ਮੋਮ-ਮਾਡਲਿੰਗ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬ-ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਹਿਰਾਸਤੀ ਕਹਿ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਦੋਂ ਟੂਸਾ ਨੂੰ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੱਢ ਕੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਡਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਦੁਖਦਾਈ ਅਤੇ ਘਿਰਣਿਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਟੂਸਾ ਦੇ ਸਕਿਆਂ, ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਨੇਹੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। 1802 ਵਿਚ ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਆ ਗਈ। ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਤੇਜ਼ੀ ਸਾਲ ਤਕ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਟਣ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਲੰਡਨ ਦੀ ਬੇਕਰ ਸਟ੍ਰੀਟ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮੋਮ ਘਰ ਬਣਾਇਆ। ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਇਹ ਮੋਮ-ਘਰ ਮੈਰਿਲਬੋਨ ਰੋਡ ਉੱਤੇ ਹੈ। 1850 ਵਿਚ ਟੂਸਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ 1761 ਵਿਚ ਜਨਮੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਮੋਮ-ਘਰ ਲੰਡਨ ਵਿਚਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਕਰਸ਼ਣ ਹੈ; ਉਥੇ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਕੰਟਰੀਸਾਇਡ ਮੈਡਮ ਟੂਸਾ ਲਈ ਸੀ।

ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਮੋਮ-ਘਰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕੋਮਲ ਨੇ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਲੰਗੜਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਸੋਟੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਅਜਾਇਬਘਰ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਆਈਟਮ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਅਜਾਇਬਘਰ ਦਾ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਟੋਕਣ ਦੀ ਖਿਮ ਮੰਗਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਅਜਾਇਬਘਰ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਭਾਗ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਇਹ ਭਾਗ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕ ਟੈਕਸੀਨੁਮਾ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਵੇਖਾਇਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਕਈ ਟੈਕਸੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਲੰਮੀ ਲਾਇਨ ਹੈ। ਇਕ ਟੈਕਸੀ ਵਿਚ ਦੋ ਆਦਮੀ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਟੈਕਸੀਆਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।



ਨਾ ਸਵਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਖਲੋਦੀਆਂ ਹਨ ਨਾ ਉਤਾਰਨ ਲਈ। ਤੁਰਦੀਆਂ ਟੈਕਸੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚੜ੍ਹਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਤਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। (ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕੋਮਲ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਟੈਕਸੀ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਨਾ-ਉਤਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੁਰਘਟਨਾ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੋਮ-ਘਰ ਦਾ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਟੈਕਸੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਟੈਕਸੀਆਂ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਬੈਠ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠਣਗੇ।”

ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਟਿਕਟਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਲਾਇਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਦੀ ਅੰਦਰ ਕਿਉਂ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੋਮਲ ਪੱਛਮੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਮੋਮ-ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕੋਮਲ ਵੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਸ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਗੱਡੀ ਜਹੀ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਅਤੇ ਉਤਾਰਿਆ ਉਹੋ ਜਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਧੀ-ਪੁੱਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦਾ। ਹਟਜੀਤ ਰਾਣਾ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਆਪਣੀ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹਨ। ਵਪਾਰੀ ਬਣ ਕੇ ਗਏ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠੇ। ਹੁਣ ਧੀਆਂ-ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਲੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਦਾ ਵਖਾਲਾ ਪਾ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਖੀਸੇ ਖਾਲੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਕੋਈ ਗੋਰਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਸਿੱਖੋ।”

•

SIKHBOOKCLUB.COM

## ਡਾਇਰੀ ਦਾ ਇਕ ਪੰਨਾ

ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਗਿਆ ਛੇ ਸਾਲ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਅਲੱਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸਤਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਸਾਰਾ ਨਿਕ-ਸੁਕ ਕਿਧਰੇ ਛਾਈ-ਮਾਈ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾਇਰੀ ਰੂਮ ਦੀ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਲੱਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦਾ ਕੰਧਾਂ ਉਤਲਾ ਕਾਗਜ਼ ਬਦਲਿਆ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਕੁਥਾਵੀ ਜਹੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਏਥੇ ਲਗਵਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਨ੍ਹਾ ਧੋ ਕੇ, ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰ ਕੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਦੋ ਹੋਝੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚੁੰਨੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਪੁੱਝਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਓਸੇ ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਸੋਸਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਕਿਸੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਜਾਂ ਨਿੱਤਨੇਮ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਲੰਮੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋ ਹੋਝੂਆਂ ਦਾ ਢੋਆ ਦੇ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਘਰ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕੂਰਤੀਆਂ ਪਿਲਾਰਨ ਦਾ ਆਹਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।

ਆਲਸ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਵੇਹਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਸੋਈ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਹਲੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਘਰ ਨੂੰ ਸਵਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਇਹ ਕੰਮ ਮੁੱਕਦਾ ਤਾਂ ਬਗ਼ੀਚੇ ਵਿਚ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹੀਂ ਜਾ ਪੈਂਦੇ। ਬਾਮ ਨੂੰ ਬੱਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੌੜੇ-ਪੌੜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਥੀ ਦੇ ਵਿਛੜ ਜਾਣ ਦਾ ਝੋਰਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵੱਲ ਇਉਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਦੰਗ ਨਾਲ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਹੋਣ।

ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਨਿਰੀ ਤਸਵੀਰ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵੱਧ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਨਾਲ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਏਸੇ ਸਾਂਝ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਖਲੋਤਿਆਂ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਡਾਇਰੀ ਰੂਮ ਵਿੱਚੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰਥੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। 'ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਦੀ ਸੋਧ ਸਾਝੂ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ' ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਸੱਚ ਪੁੱਛਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਏਹੋ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ; ਸੋਚਦੀ ਸਾਂ ਤੁਸੀਂ ਬੁਰਾ ਨਾ ਮਨਾ ਲਵੋ।"

ਮੈਂ ਤਸਵੀਰ ਲੈ ਕੇ, ਘਰ ਦੇ ਪਛਵਾੜੇ ਬਣੇ ਸੈਂਡ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਇਕ ਸੂਟਕੇਸ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਸੋਚਿਆ, ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸੇ ਸੂਟਕੇਸ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਸੂਟਕੇਸ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਤਸਵੀਰ ਰੱਖਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਜਿਲਦ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪਈ। ਇਹ 1960 ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਸੀ। ਐਵੇਂ ਬਿਨਾਂ ਮਤਲਬ ਖੋਲ੍ਹੀ, ਸੱਤ ਮਈ ਉੱਨੀ ਸੌ ਸੱਠ ਦੇ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਅਜੇ ਜਨਮਿਆ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵੇਖਾਂ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਰਦੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਦੇ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਕੱਲ੍ਹ ਛੇ ਮਈ ਦਾ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਇਕ ਨੇਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸੁਹਬਤ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਮੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਸੁਗੰਧਿਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇਗੀ। ਤਰਕਾਲਾਂ ਵੇਲੇ, ਗਰਮੀ ਕੁਝ ਘੱਟ ਹੋਈ ਤਾਂ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਉਠੋ, ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਸਬਜ਼ੀ ਭਾਜੀ ਲਿਆ ਦਿਓ। ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਦੀ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾ ਲਿਆਇਓ। ਏਥੇ ਸਭ ਕੁਝ ਮਹਿੰਗਾ ਹੈ। ਜੋਤੀ ਚੌਕ ਚਲੇ ਜਾਇਓ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਓ; ਫਿਰ ਤੁਰ ਆਉਣਗੀਆਂ; ਚੀਜ਼ਾਂ ਭਾਅ ਕਰ ਕੇ ਖਰੀਦਿਓ।”

ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ (ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਦੋਵੇਂ ਬੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਮੈਂ) ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰਦੇ ਜੋਤੀ ਚੌਕ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਡੁੱਬ ਗਏ ਸੂਰਜ ਦੀ ਮੱਧਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਤੁਰਨਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ। ਸੈਂਦਾ-ਸੂਤ ਲੈਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹਨੇਰਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੋ ਬੈਲੇ ਚੁੱਕੀ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਤਕ ਤੁਰਨਾ ਓਨਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, “ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, 253 L।” ਉਸ ਨੇ ਅੱਠ ਅਤੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜੇ ਹੋਏ ਦੋ ਬੈਲਿਆਂ ਵੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ; ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਬੱਝੇ ਰੇਟ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਆਨਾ ਵਧਾਅ ਕੇ ਦੱਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਖਿਆ, “ਪੰਜ ਆਨੇ ਲੱਗਣਗੇ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ।” ਬੈਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ, ਕੁਝ ਕਹੇ ਬਗ਼ੈਰ, ਬੱਚੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੈਂ ਰਿਕਸ਼ੇ ਦੀ ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਪੈਂਤੀ ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਹੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਰਿਕਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਵੱਲ ਤੋਰ ਲਿਆ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਦਿਨ ਦੀ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਮਾਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਤੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਰਿਕਸ਼ੇ ਦੀ ਮੱਧਮ ਚਾਲ ਸੁਰਮਈ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਹਿਜ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੀ ਜਾਪੀ।

ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਛੋਟੀ ਬੱਚੀ ਨੇ ਪੁਸ਼ਨਾਵਲੀ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈ, “ਪਿੱਤੀ, ਮਾਮਾ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਭਾਅ ਕਰਕੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਰੀਦਿਓ। ਭਾਅ ਕਿੱਦਾਂ ਕਰੀਦਾ? ਤੁਸਾਂ ਭਾਅ ਕੀਤਾ ਸੀ?”

ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੱਬੀ ਵੱਖੀ ਨਾਲ ਘੁਟਾਇਆਂ ਮੈਂ ਆਖਿਆ, “ਨਹੀਂ, ਬੇਟਾ ਜੀ, ਮੈਂ ਭਾਅ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ; ਮੈਨੂੰ ਭਾਅ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ।”

“ਭਾਅ ਕਰੀਦਾ ਕਿੱਦਾਂ, ਪਿੱਤੀ?”

“ਬੇਟਾ, ਜੇ ਤੁਸਾਂ ਆਲੂ ਲੈਣੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਬਜ਼ੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਲੂਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੁੱਛੋ। ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮੁੱਲ ਦੱਸੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖੋ ‘ਵੇਖ ਬਈ, ਕੁਝ ਘੱਟ’

ਕਰ; ਏਨੇ ਮਹਿੰਗੇ ਨਾ ਵੇਚ...।' ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਟੋਕ ਕੇ ਵੱਡੀ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਪਿਤੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸਸਤੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ; ਮਹਿੰਗੇ ਕਿੱਦਾਂ ਹੋਏ?"

ਰਿਕਸ਼ੇ ਦੀ ਚਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਸਤ ਹੋ ਗਈ; ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸਾਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਲਾਉਣ ਵੱਲੋਂ ਬੇ-ਧਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਵੱਡੀ ਬੋਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਖਿਆ, "ਠੀਕ ਹੈ, ਬੇਟਾ ਜੀ, ਪਰ ਭਾਅ ਏਦਾਂ ਹੀ ਕਰੀਦਾ ਹੈ। ਸਸਤੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਸਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਸਸਤਾ ਵੇਚ ਰਹੇ ਹਨ।"

"ਇਹ ਤਾਂ ਭੂਠ ਹੈ, ਪਿੱਤੀ। ਭਾਅ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।"

ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਛੋਟੀ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਬੋਲੀ, "ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ? ਲੋਕ ਬਹੁਤੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਪਿੱਤੀ ਨੇ ਭਾਅ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਇਸ ਲਈ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਅੰਕਲ ਨੂੰ ਇਕ ਆਨਾ ਵੱਧ ਦੇਣਾ ਪੈਣਾ। ਭਾਅ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।"

ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਪੈਡਲ ਮਾਰਨੇ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਬੱਚੀ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਰਿਕਸ਼ੇ ਦੀ ਚਾਲ ਹੋਰ ਮੱਠੀ ਹੋ ਗਈ। ਬੱਚੀ ਨੇ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਪਾਸਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਖਿਆ, "ਨਹੀਂ, ਬੇਟਾ ਜੀ, ਅੰਕਲ ਨੇ ਬਹੁਤੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸੇ। ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਮੁੱਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਬਹੁਤ ਅੱਖੀਂ ਗੱਲ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਛੋਟੇ ਹੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।"

"ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਤਾ? ਇਕ ਕਿੱਲੇ ਦਾ ਮੁੱਲ ਚਾਰ ਆਨੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੋ ਕਿੱਲੇ ਦਾ ਅੱਠ ਆਨੇ ਹੋਵੇਗਾ।" ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨੇ ਛੋਟੀ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੱਚੀਆਂ ਦਾ ਭੋਲਾਪਨ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਾ। ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਮੈਂ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਫਲ, ਨਿਰਮਲ ਚੇਹਰਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਰਫਲਤਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵੱਲੋਂ ਉੱਕਾ ਬੇ-ਖ਼ਬਰ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, "ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਓ, ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਿੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਤੋਲੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਕੁਝ ਇਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਦੱਸਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ, ਬੇਟਾ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਿੱਤੀ ਕੋਲ ਬੈਠੋ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤੁਹਾਡੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਇਸ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੀ ਮੁੱਲ ਹੈ?"

ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਆਖਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਰੁਕ ਕੇ ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, "ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ; ਇਸ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹੁਣ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਸੋਚੋ। ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਅੰਕਲ ਦੇ ਵੀ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਉਹ ਘਰ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਕਲ ਜੀ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਸਵਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਛੱਡਣ ਜਾਣਗੇ; ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਤੀਜੀ ਨੂੰ। ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾਅ ਕੇ ਜਦੋਂ ਅੰਕਲ ਜੀ ਘਰ ਜਾਣਗੇ, ਉਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸੌ ਗਏ ਹੋਣਗੇ; ਸੁੱਤੇ ਸੁੱਤੇ ਕੋਈ ਸੁਪਨਾ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ; ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿੱਤੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਕਲ ਜੀ ਰਿਕਸ਼ਾ



ਲੈ ਕੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਜਾਂ ਬੱਸਾਂ ਦੇ ਅੱਡੇ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪੈਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ; ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਤੀ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਜਿਹੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਕਲ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ। ਕਿੰਨਾ ਘਾਟਾ ਪਵੇਗਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਕਲ ਜੀ ਨੂੰ !! ਕੀ ਇਕ ਆਨੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਕਲ ਦਾ ਇਹ ਘਾਟਾ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ?”

ਮੇਰੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਵੱਖੀਆਂ ਨਾਲ ਲੱਗੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਛੋਟੀ ਮੂੰਹ ਚੁੱਕੀ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਆਪੋ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ, ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਟਿਕਾਣੇ ਪੁੱਜ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਥੇ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਅੰਕਲ ਦੀ ਥਾਂ, ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਪੁੱਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਹਿਸਾਸ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਟਿਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਰਿਕਸ਼ਾ 253 L ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ‘ਸਰਦਾਰ ਜੀ’, ਸੰਬੋਧਨ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਬੈਲੇ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗੇਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਾਰਿਆ। ਮੈਂ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਪੰਜ ਆਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵਧਾਏ। ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ, ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਉਸ ਨੇ ਸੁਣਾਇਆ, “ਨਹੀਂ, ਜੀ, ਮੈਂ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ; ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਬਈ ਤੈਨੂੰ ?”

“ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਲਈਆਂ; ਇਹ ਕੋਈ ਬੋੜੀ ਜਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ? ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਏਹੋ ਜਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਿਉ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ।”

ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਪਏ ਪਰਨੇ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਿਉਂ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਇਕ ਦਮ ਪਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਇਹ ਕੀ ਕਰਦੇ ਓ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ ? ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਏਨਾ ਭਾਰ ਨਾ ਚਾੜ੍ਹੋ।”

“ਦੋਸਤਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹੈ; ਕੋਈ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਧੰਨ ਹੈਂ ਜਿਸ ਨੇ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਮੁੱਲ ਪਾਇਆ ਹੈ।”

ਮੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਮੀਰੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਅਲੌਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਰਾਹ ਰੋਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਾਹ ਸੁਰੀਧਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਡਾਇਰੀ ਦਾ ਇਕ ਪੰਨਾ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਰੀ ਡਾਇਰੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ। ਤਸਵੀਰ ਅਤੇ ਡਾਇਰੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਡਾਇਰੀਗਰਮ ਵਿਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਤਸਵੀਰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਏ ਹੋ ਨਾ; ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ, ਕਮਰਾ ਖਾਲੀ ਖਾਲੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।”

•

## ਮੌਤੋਂ ਭੁੱਖ ਬੁਰੀ

ਤਬਾਦਲਾ ਕਰਵਾ ਲੈਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੌਤਮ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਲੁਧਿਆਣੇ, ਸਰਾਭਾ ਨਗਰ ਅਤੇ ਉਸ ਨਗਰ ਵਿਚਲੀ ਕੋਠੀ ਨੰ: ਨੌਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਸੌਖਾ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਤਰੀਕਾ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਪਰ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਗਲਤ ਸੀ। ‘ਕੋਠੀ ਨੰ: ਨੌਂ ਵਿਚ ਗੀਨਾ ਦੀ ਛੋਹ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਠੀ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਕੰਨ ਲਾਇਆਂ ਗੀਨਾ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਮੱਧਮ ਮਿੱਠੀ ਗੂੰਜ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬਗੀਚੇ ਵਿਚ ਖਿੜੇ ਫੁੱਲ ਗੀਨਾ ਦੇ ਹਾਸਿਆਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਕਰਦੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਗੀਨਾ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਹ ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਆਏ।’

ਕੋਠੀ ਦੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੌਤਮ ਨੇ ਨਾਸ਼ਤੇ ਵਾਲੀ ਟ੍ਰੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹੋ, ਤ੍ਰਿਪਤਾ?”

“ਕੋਠੀ ਨੰ: ਨੌਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੀਨਾ ਮੇਰੇ ਆਸ ਪਾਸ ਹੈ; ਮੇਰੇ ਲਾਗੇ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ,” ਕਹਿ ਕੇ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਨੇ ਇਕ ਠੰਢਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਘਰ ਦੇ ਬਗੀਚੇ ਵਿਚ ਖਿੜੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਈ।

“ਇਸੇ ਭਰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਤ੍ਰਿਪਤਾ।”

“ਇਸ ਨੂੰ ਭਰਮ ਨਾ ਆਖੋ, ਗੌਤਮ। ਇਹ ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਜਾ ਕੇ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।”

“ਹੁਣ ਛੱਡੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਚਾਹ ਪੀਓ। ਜੇ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ,” ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੌਤਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਦੁੱਖ ਉੱਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੀ ਦਵਾਈ ਲਾਉਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਫਲ ਯਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ।

“ਗੌਤਮ, ਨਾ ਮੈਂ ਬੁੱਧ ਹਾਂ ਨਾ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨਾ ਸੱਚ ਹੈ ਨਾ ਭਰਮ; ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜੀਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਮੇਰੀ। ਮੇਰੀ ਮਮਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਗੌਤਮ। ਮੈਂ.....।” ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਵਿਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਉੱਠੀ ਅਤੇ ਗੀਨਾ.....ਗੀਨਾ ਪੁਕਾਰਦੀ ਕੋਠੀ

ਦੇ ਗੇਟ ਵੱਲ ਦੌੜ ਪਈ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਗੱਤਮ ਵੀ ਦੌੜਿਆ ਆਇਆ। ਗੇਟ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਰੁਕ ਗਈ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸ ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਜਿਹੜੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਵਿਹੜੇ, ਬਗੀਚੇ ਅਤੇ ਪਾਖਾਨੇ ਆਦਿਕ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਆਈ ਰਾਮੀਂ ਜਮਾਦਾਰਨੀ ਦੇ ਕੋਲ ਸਹਿਮੀ ਖਲੋਤੀ ਸੀ। ਗੱਤਮ ਵੀ ਰੁਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸ ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਰਾਮੀਂ ਜਮਾਦਾਰਨੀ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਇਸ ਵਡੀਰੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਬਹੁਤੀ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਅਤੇ ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਪੋਤਰੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਾਈ ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਚਿਪਕ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਰਾਮੀਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਗੱਤਮ ਕੁਝ ਸੰਭਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਹਿਲੁਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਖਿਆ, “ਤ੍ਰਿਪਤਾ।” ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸ ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਪਕੜੀ ਗੱਤਮ ਭ੍ਰਾਇੰਗਰੂਮ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਇਉਂ ਤੁਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹਿਪਨੋਟਾਈਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਵੇਰ ਮੁੜ ਕੇ ਉਸ ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਪਟਾ ਕੇ ਰਾਮੀਂ ਆਪਣੀ ਪੋਤਰੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ ਦੂਜੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਈ। ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੁੜ ਗਮਾਂ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਗਏ।

ਫਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ. ਵਿਚ ਫ਼ਸਟ ਕਲਾਸ ਫ਼ਸਟ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਗੱਤਮ ਨੂੰ ਉਸੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕਾ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸੌ ਸੁੱਖਣਾ ਦੀ ਧੀ, ਗੀਨਾ, ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਮੈਟਰਨਿਟੀ ਲੀਵ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਨਾ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਵਾਪਸ ਗਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਘਰ ਬੈਠ ਗਈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੀ ਬੱਚੀ ਗੀਨਾ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗੱਤਮ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸੀ; ਕਿਉਂਜੋ ਧਨ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਣਾ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚਲੀ ਮਮਤਾ ਅਤੇ ਗੀਨਾ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਉਹ ਪਰਮ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੁਹਣੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਬਚਦੀ ਆਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਆਰਥਿਕ ਔਕੜ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਲਈ, ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਪਰਿਵਾਰ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ੀ ਉੱਡ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਿੰਨੀਆਂ ਸੁਖਦਾਇਕ ਅਤੇ ਸੁਪਨਮਈ ਸਨ ਇਹ ਉਡਾਰੀਆਂ। ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਕਿੰਨਾ ਸੁਹਣਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ॥ ਹੋਣਹਾਰ ਗੀਨਾ ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ

ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਇਕ-ਮਿਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਸਕੂਲੋਂ ਘਰ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ, ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਗੀਨਾ, ਇਕ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼-ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚਲਾ ਸੂਰਜ ਛੁੱਬ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਕਲਪਨਾ ਲੋਕ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਵਟ ਗਈ। ਸੈਂਟ ਅਸਹਿ ਸੀ, ਪਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਦੇਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨੂੰ, ਸਹਿਣ ਲਈ ਤਕੜੇ ਅਤੇ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਗਿਆ।

ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਧੀਰਜ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਹ ਜਤਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕੌਠੀ ਨੇ: ਨੌਂ ਵਿਚ ਖਿੱਲਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਹਰ ਨਿੱਕਾ ਵੱਡਾ ਠੇਡਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੋਝਲਨ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਮਨ ਦਾ ਭਰਿਆ ਪਿਆਲਾ ਛਲਕ ਜਾਂਦਾ। ਹਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵਰਤਿਆ ਅਤੇ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਜਲੰਧਰ ਆ ਗਏ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਐਤਵਾਰ ਏਥੇ ਆਏ ਸਨ। ਗੌਤਮ ਪਿਛਲਾ ਸਾਰਾ ਹਫ਼ਤਾ ਛੁੱਟੀ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਘਰ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਸੈਂਟ ਕਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਲੋੜ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਰੀਦ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰਾ ਹਫ਼ਤਾ ਰੁਝੇਵੇਂ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ। ਅੱਜ ਐਤਵਾਰ ਜ਼ਰਾ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਗ਼ਮ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਹੀ ਲੱਗੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਮੀਂ ਜਮਾਦਾਰਨੀ ਨਾਲ, ਆਪਣੀ ਗੀਨਾ ਦੀ ਹਮ-ਸ਼ਕਲ ਅਤੇ ਹਮ-ਉਮਰ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਆਈ ਵੇਖ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਅਚੰਭਿਤ ਹੋ ਗਏ।

ਇਹ ਅਚੰਭਾ ਏਨਾ ਅਚਾਨਕ ਅਤੇ ਬਲਵਾਨ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਮ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਸਾਗਰੀਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਔਖਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਭਰੋਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੀਨਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦੇ ਰਹੱਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਰਾਮੀਂ ਜਮਾਦਾਰਨੀ, ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ, ਮੁੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੌਠੀ ਵਿਚ ਆਈ ਅਤੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਈ। ਕੁੜੀ ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਖਲੋਤੀ ਰਹੀ। ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਸਵੇਰ ਵਾਲਾ ਅਚੰਭਾ ਇਸ ਵੇਲੇ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਵੇਰ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੇ ਹੈਰਾਨ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਹੈਰਾਨ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਟੱਕ ਉਸ ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਬੀਬੀ ਜੀ, ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ? ਸਵੇਰੇ ਵੀ ਦੂਸੀ.....।”

ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਨੇ ਰਾਮੀਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ, ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ ਕੁੜੀ ਕੌਣ ਹੈ?”

“ਮੇਰੀ ਪੋਤੀ, ਬੀਬੀ ਜੀ।”

“ਕੀ ਨਾਂ ਹੈ ਇਸ ਦਾ?”

“ਮੀਨਾ, ਬੀਬੀ ਜੀ।”

“ਮੀ.....ਨਾ.....। ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਨਾਂ ਹੈ।”

“ਏਨਾ ਕੁ ਈ ਪਿਆਰਾ; ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਔਖਾ; ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ।”

“ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਕੀ ਹੈ?”

“ਮੀ.....ਨਾ.....ਛ.....।”



ਰਾਮੀਂ ਕੋਲੋਂ ਠੀਕ ਉਚਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਖਲੋਤੀ ਮੀਨਾ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਦਾਦੀ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ, “ਮੀਨਾਕਛੀ।”

ਕੁੜੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਅਤੇ ਗੌਤਮ ਤੁਝਕ ਗਏ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਅੱਧਖੁਲੇ ਮੂੰਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੈਰਾਨੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਸਨ। “ਬਿਲਕੁਲ ਗੀਨਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼।” ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਅਣਕਿਹਾ ਵਾਕ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਸੁਣ ਲਿਆ। ਉਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਸੁਣਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਗੌਤਮ ਨੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ,

“ਕਿਸ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ, ਬੇਟਾ ਜੀ?”

“ਮੇਰੇ ਭਾਪੇ ਨੇ।”

“ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਬੇਟਾ?” ਪੁੱਛ ਕੇ ਗੌਤਮ ਆਪਣੇ ਬੇਲੋੜੇ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਆਪ ਹੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੀਨਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਖਲੋਤੀ ਰਹੀ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਰਾਮੀਂ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਏਹੋ; ਘਰਾਂ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਕਿੰਨੇ ਚਿਰ ਦਾ ਬਮਾਰ ਪਿਆ। ਨਿਘਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਅਲਾਜ ਖੁਣੋ; ਮਰਜ਼ੀ ਰੱਬ ਦੀ; ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਜੋਰ ਨੀ।”

ਰਸੋਈ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਰਾਮੀਂ ਵੱਲ ਵਧਾਉਂਦਿਆਂ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੀਨਾ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ?”

ਰੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਪੱਟੇ ਵਿਚ ਲਪੇਟਦਿਆਂ ਰਾਮੀਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਜਾਂਦੀ ਆ, ਬੀਬੀ ਜੀ; ਚਾਰ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈਆਂ ਨੇ; ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚੁਸਤ ਆ।.....ਰਾਮ ਰਾਮ, ਬੀਬੀ ਜੀ।” ਕਹਿ ਕੇ ਦਾਦੀ-ਪੋਤੀ ਚਲੇ ਗਈਆਂ। ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ, “ਗੀਨਾ ਅਤੇ ਮੀਨਾ ਵਿਚ ਏਨੀ ਸਮਾਨਤਾ ਕਿਉਂ?” ਗੌਤਮ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ, “ਕਿੰਨੀ ਅਦਭੁੱਤ ਹੈ ਇਹ ਰਚਨਾ! ਇਸ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਕੋਈ ਏਕਤਾ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।”

“ਗੀਨਾ ਅਤੇ ਮੀਨਾ ਵਿਚਲੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਰਹੱਸ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?”

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਏਨਾ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ।”

“ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਸਾਂਝ ਹੈ ਓਨੀ ਵੱਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿੱਥ ਵੀ ਹੈ।”

ਇਹ ਵਾਕ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਨੇ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੌਤਮ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਇਉਂ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਹੋ ਰਹੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ, ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਵੱਲ ਗੌਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਵਿੱਥ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈ; ਸੰਸਾਰਕ ਹੈ। ਏਕਤਾ ਅਲੌਕਿਕ ਹੈ; ਰੱਬੀ ਹੈ। ਗਿਆਨਵਾਨ ਦੀ ਅੱਖ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੋਂ ਪਰਲੇ ਪਾਰ ਵੇਖਦੀ ਹੈ; ਸਥੂਲ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਸੂਖਮ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋ, ਤ੍ਰਿਪਤੇ; ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਥੂਲ ਨਾਲ ਕੀ?”

“ਸਥੂਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਚ ਦੀ ਪਕੜ ਬਹੁਤ ਪੀਭੀ ਹੈ, ਗੌਤਮ।”

“ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਜ਼ਰੂਰ ਪੀਭੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਉਪਜੇ ਹਨ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿੱਚੋਂ,

ਅਤੇ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਦੇ, ਪਿਆਰਦੇ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਿਆਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਦੇਸ਼ਾਂ, ਕੌਮਾਂ, ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰ ਕੇ ਵਿੱਥਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਲੰਮੇਰੀ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਲੀ ਮਮਤਾ ਤਾਂ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿੱਥਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਕਿਵੇਂ ਰੋਕ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ?" ਕਹਿ ਕੇ ਗੌਤਮ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਿਆ। ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ, "ਉੱਠੋ, ਅੰਦਰ ਚੱਲੀਏ; ਰੋਟੀ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਦੀ ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗੌਤਮ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ, ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਰਾਹ ਦੀ ਹਰ ਰੁਕਾਵਟ ਹੁੰਥ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੇ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੀਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਮਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਲਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਓਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਦਾ ਤੋਂ ਵੇਖਦੀ ਆਈ ਸੀ। ਇਸ ਅਚੰਭੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਇਸ ਦੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੁੜ ਗਮ ਨੂੰ ਗਲ ਲਾ ਲਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਗੀਨਾ ਅਤੇ ਮੀਨਾ ਵਿਚਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿੱਥ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੀਨਾ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਲੱਭਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਗੀਨਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਪੜੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਆਦਿਕ ਮੀਨਾ ਦੇ ਹੋ ਗਏ। ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਨੂੰ ਮੀਨਾ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਆਨਰੇਰੀ ਅਧਿਆਪਕਾ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਲੈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੀਨਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਕੁਝ ਕੁ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੀਨਾ ਸੰਪੂਰਣ ਰੂਪ ਗੀਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਉਠਣ-ਬੈਠਣ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਤੁਰਨ-ਫਿਰਨ ਅਤੇ ਕੂਣ-ਬੋਲਣ ਸਭ ਗੀਨਾ ਵਰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਉਹ ਮੀਨਾਕਛੀ ਦੀ ਥਾਂ ਮੀਨਾਕਸ਼ੀ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਨੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਤ੍ਰਾਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਮਾਈਕਲ ਐਂਜਲੋ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮੀਨਾ ਦੇ ਵਿਸਮਾਦਜਨਕ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਗੌਤਮ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ,

"ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੁਖਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਪਤਾ। ਨਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਬੀਜ ਨੂੰ ਬਿਰਖ ਬਣਨ ਦੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ।"

"ਸਭ ਕੁਝ ਏਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ, ਗੌਤਮ। ਆਦਮੀ ਕੋਂ (ਭੀ) ਮੁਯੱਸਿਰ ਨਹੀਂ ਇਨਸਾਂ ਹੋਨਾ।" ਕਹਿ ਕੇ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਭਰੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਗੌਤਮ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਗੌਤਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਮੋਚ ਬੰਨਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। 'ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਮੁੜ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ' ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਧੰਨ ਧੰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਉਹ ਮੀਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਉੱਠ ਕੇ ਉਹ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਕੋਲ ਗਿਆ; ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਉਸ

ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਮੁਖ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਖਿਆ, “ਸਾਰੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵੀ ਸਾਗਰਾਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ, ਤ੍ਰਿਪਤਾ। ਰਾਹ ਵਿਚਲੇ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰਸ ਚੂਸ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਸਲਾਂ, ਕੌਮਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਵਿਚ ਜੀਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਦਮੀ ਵਿਚਲਾ ਇਨਸਾਨੀ ਰਸ। ‘ਕਦੇ ਕੋਹਾਂ ਲੰਮੀ ਇਹ ਭਟਕਣ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਹਰ ਇਕ ਮੋੜ ‘ਤੇ ਜੇ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਇਹ ਰਹਿਬਰ।’ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਅੱਜ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਹਿਬਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਤ੍ਰਿਪਤਾ।”

ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਦੀ ਉਦਾਸ ਮੂਰਤੀ ਮੁਸਕਰਾ ਪਈ ਸੀ; ਗੰਭੀਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਮੀਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਮੰਗ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੀਨਾ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਵਿਚ ਹੀ ਘਰਾਂ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਹ ਵੀ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਨੂੰ ਨਮਸਤੇ ਕਰਨ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬੈਠ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਦੋ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਇਕੱਲੀ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬੀਮਾਰ ਪਤੀ ਡੰਦਰੁਸਤ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੀ ਆਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਉ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਗੰਦ ਪਿਆ ਰਹੇ ਅਤੇ ਧਰਮੋਂ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਕਈ ਸਰੀਰ ਧਾਰਣ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਤੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਘਟ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਆਮਦਨ ਘਟ ਜਾਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਘਟਣ ਨਾਲ ਚਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਬੀਮਾਰ ਪਤੀ ਦੀ ਦਵਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸਾਉ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਬੇਹਾ ਬਚਿਆ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਪਾਟਾ ਪੁਰਾਣਾ ਕੱਪੜਾ ਲੱਤਾ ਉਸ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਆਰਥਕਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਵੇਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਸਤਾਰਾਂ ਨੰਬਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਗਈ ਤਾਂ ਘਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਆਖਿਆ,

“ਵੇਖ ਧਰਮੋਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚੱਲਣਾ। ਦਿਨ ਮੁੱਕਣ ਲੱਗਾ; ਹੁਣ ਤੂੰ ਆਈ ਐਂ। ਆਪੇ ਦੱਸ ਭਈ ਤਰਕਾਲਾਂ ਤਕ ਘਰ ‘ਚ ਗੰਦ ਪਿਆ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦੈ।”

ਧਰਮੋਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਖਲੋਤੀ ਰਹੀ। ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, “ਜੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਦੱਸ ਦੇਹ; ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰ ਲਈਏ। ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਏ ਆ ਏਦਾਂ ਹੁੰਦਿਆਂ। ਇਕ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ.....।”

“ਮੀਨਾ ਦਾ ਭਾਪਾ ਬਮਾਰ ਆ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਕੰਮ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਅਨਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਨੀਂ ਹੁੰਦਾ ਏਦਾਂ; ਤੁਸੀਂ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ।”

ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਧਰਮੋਂ ਨੇ ਇਉਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹੋਣਾ ਏਦਾਂ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਸਤਾਰਾਂ ਨੰਬਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਸਤਾਈ ਵਾਲੇ ਏਹੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਗੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਰਮੋਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਪਤਾ ਸਤਾਰਾਂ ਨੰਬਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ



ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਸਤਾਈ ਵਾਲੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਸਤਾਰਾਂ ਨੰਬਰ ਵੱਲ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਲਾ ਰਾਮ ਸਤਾਰਾਂ ਨੰਬਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਅਠਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਹਰ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮੇਲਾ ਰਾਮ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਉਹ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੌੜੀ ਦੌੜੀ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਕੋਲ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੱਸ, ਰਾਮੀ, ਨੇ ਦੌੜੀ ਦੌੜੀ ਆ ਕੇ ਮੇਲਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ, “ਵੇਖ ਵੇ ਮੇਲਿਆ, ਇਹ ਤੂੰ ਚੰਗਾ ਨਈਂ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਰਿਜ਼ਕ ਉੱਤੇ ਲੱਤ ਮਾਰ ਕੇ ਤੇਰਾ ਢਿੱਡ ਨਈਂ ਭਰਨਾ। ਅਸਾਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਬਹਿਣਾ ਵੀ ਨਈਂ। ਸਾਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਕਰੂੰ ‘ਕੱਠੀ’। ਕਿਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇਣ ਜੋਗਾ ਛੱਡ ਗਈ ਤਾਂ ਰਾਮੀ ਨਾ ਆਖੀ।”

ਰਾਮੀ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬੋਲਦਿਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਕੁਝ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਕੁਝ ਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਵੀ ਜ਼ਰਾ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਖਲੋ ਗਏ। ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਕੱਠੀ ਦੇ ਗੇਟ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਕੁਝ ਸਾਊ ਲੋਕ ਵੀ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਡਾਇੰਗਰੂਮ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਦਾ ਪਰਦਾ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰ ਕੇ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਵੀ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੋਤਮ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਏਨੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਾਜਵਾਬ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਮੇਲਾ ਰਾਮ ਸਹਾਰ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਉਸੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, “ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੋੜ ਕਿਸੇ ਦਾ ਰਿਜ਼ਕ ਪੋਹਣ ਦੀ। ਰੱਬ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਬਹੁਤ ਆ ਸਾਡੇ ਕੋਲ। ਸਰਦਾਰ ਹੁਣਾਂ ਆਖਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆ ਗਿਆ ਏਥੇ। ਚਲੋ, ਧਰਮੋਂ ਕੋਲੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਸੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਆਂ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਰ ਕੇ ਖਾਣਾ। ਏਥੇ ਨਹੀਂ, ਹੋਰਥੇ ਕਰ ਲਾਂਗੇ। ਸਾਨੂੰ ਨੀਂ ਲੋੜ ਤੇਰੇ ਮੂੰਹ ਲੱਗਣ ਦੀ।”

“ਜ਼ਬਾਨੋਂ ਬੋਲ ਵੇ, ਮੇਲਿਆ। ਤੇਰੇ ਮੂੰਹ ਕੌਣ ਲੱਗਦਾ? ਨਾਲੇ ਚੋਰ ਨਾਲੇ ਚਾਤਰ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਕਰ ਕੇ ਖਾਨੇ ਆਂ; ਤੇਰਾ ਦਿੱਤਾ ਨੀਂ ਖਾਂਦੇ ਅਸੀਂ। ਆਇਆ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਕਿਤੋਂ ਦਾ।”

ਮੈਂਕੇ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਲਾ ਰਾਮ ਓਥੋਂ ਤੁਰ ਗਿਆ ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਗਿਆ, “ਵੇਖੋ ਜੀ, ਭਲੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨੀਂ। ਮੱਤ ਮਾਰੀ ਗਈ ਜ਼ਨਾਨੀ ਦੀ। ਕੰਮ ਆਪ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਗੁੱਸਾ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਕੱਢਦੀ ਆ।”

“ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਫਰਮੈਸ਼ ਵੀ ਨੀ ਪਾਈ ਕਿਨੇ। ਤੂੰ ਆਪੋ ਆ ਵੱਡਿਆਂ ਮੂੰਹ ਚੁੱਕੀ,” ਕਹਿ ਕੇ ਰਾਮੀ ਸਤਾਰਾਂ ਨੰਬਰ ਵਿਚ ਗਈ ਅਤੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਮਾਫ਼ ਕਰਿਓ; ਧਰਮੋਂ ‘ਕੱਲੀ’ ਸੀ; ਕੰਮ ਨੂੰ ਅਵੇਰ-ਸਵੇਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ; ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਨੀਂ ਹੁੰਦੀ; ਤੁਸੀਂ ਖਾਤਰ ਜਮਾਂ ਰੱਖੋ।”

ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਕੋਲੋਂ ਇਸ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਵੇਖਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੋਤਮ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦੇਣਾ। ਜਿਵੇਂ ਤਿਲੁਕਵੀਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪੈਰ ਤਿਲੁਕ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕ ਜਾਵੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਦਾ ਮਨ ਉਦਾਸੀ ਵੱਲ ਸਰਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਗੋਤਮ ਨੇ ਪਤਨੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਉਦਾਸੀ ਵੇਖ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ,

“ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਪਤਾ? ਬਾਹਰ ਰੋਲਾ ਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਸੀ?”

“ਰਾਮੀਂ ਕਿਸੇ ਜਮਾਂਦਾਰ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।”



“ਕੋਈ ਕਾਰਣ?”

“ਉਸ ਜਮਾਂਦਾਰ ਨੇ ਰਾਮੀਂ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਘਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹਥਿਆ ਲਿਆ ਸੀ।”

“ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ?”

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਜਮਾਂਦਾਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ।”

“ਤੁਸੀਂ ਰਾਮੀਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ ਸੀ।”

“ਉਹ ਏਧਰ ਆਈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਬੁਲਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਸਾਰਾ ਮੁਹੱਲਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਘਿਨਾਉਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੀ, ਗੈਰਮ। ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਗੂਣੀ ਗੱਲੋਂ ਲੜਨਾ ਕਿੰਨੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।”

“ਸਾਗਰ ਮੰਬਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਇਸੇ ਰਾਹੇ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਪਤਾ।”

“ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਗੰਦ ਢੋਣ ਤੋਂ ਲੜਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ?”

“ਨਹੀਂ ਤ੍ਰਿਪਤਾ, ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਤੋਂ, ਅੰਨ ਤੋਂ ਲੜਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

“ਅੰਨ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਵੀ ਆਖਦਾ ਹੈ।”

“ਭਗਵਾਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਲੜਦਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

“ਲੜਦਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ?”

“ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਤ੍ਰਿਪਤਾ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ‘ਨਹੀਂ’। ਇਹ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ ਖਿਆਲੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮਨ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਖਿਆਲੀ ਵੀ ਬੁਰੀ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਏਸੇ ਖੁਸ਼ ਖਿਆਲੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਦਿਓ।”

ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਇਹ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਗੈਰਮ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਲ੍ਹ ਐਤਵਾਰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਮੀਨਾ ਦੇ ਘਰ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਮੀਨਾ ਨੂੰ ਮੰਗ ਲਵੇਗੀ ਤਾਂ ਜੁ ਇਸ ‘ਪੰਕਜ’ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ‘ਸਰੋਜ’ ਬਣਾ ਲਵੇ। ਉਹ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਐਤਵਾਰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਐਤਵਾਰ ਦੀ ਸਵੇਰ ਹੋਈ। ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਪਾਨ ਕਰ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਕੋਠੀ ਦੇ ਬਗੀਚੇ ਵਿਚ ਟਹਿਲਦੇ ਹੋਏ ਸਲਾਹਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੀਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਮੰਗਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਿਵੇਂ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨੀ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਉਂਤ ਦੱਸਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ, “ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਮੀਨਾ ਆਵੇਗੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਗੀ ਗੱਲ ਕਰ ਲਵਾਂਗੀ। ਦੁਪਹਿਰ ਤਕ ਉਹ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ.....।”

ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਨੇ ਬਾਹਰ ਸੜਕ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਅੱਜ ਵੀ ਗੀਨਾ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾਈ ਮੀਨਾ ਉਸ ਕੋਲ ਆਵੇਗੀ। ਪਰ ਇਉਂ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੀਨਾ ਆਪਣੇ ਕਪੜੇ ਪਾਈ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਨਾਲ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੋਕਰੀ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦਾਦੀ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਤੂ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਸਤਾਰਾਂ ਨੰਬਰ ਦਾ ਗੇਟ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਈਆਂ।

•

## ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ?

ਸਿਖ ਲਾਈਟ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਵਿਚੋਂ ਹੋਲਦਾਰੀ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਛਾਹ ਵੇਲਾ ਖਾ ਕੇ ਘਰੋਂ ਡਰ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ, ਬੁੱਚੇ ਨੰਗਲ, ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਤੇ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬੱਚੇ 'ਜੈ ਹਿੰਦ' ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਤੀਹ ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਿਆ ਸੀ ਉਦੋਂ 'ਜੈ ਹਿੰਦ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਹਾਜ਼ਰ ਜਨਾਬ' ਆਖ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲੁਆਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬੁਰਾਈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ 'ਜੈ ਹਿੰਦ' ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਚੇਚੇ ਗੌਰਵ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਗੌਰਵ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਮੁੱਛਾਂ ਉੱਤੇ ਫਿਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਉੱਠਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ 'ਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਨੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਗਿਲਾਨੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਮਨ ਉੱਤੇ ਅਤੀਤ ਦਾ ਭਾਰ ਪੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਤੌਰ ਮੱਠੀ ਹੋ ਗਈ। ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਅਤੀਤ :

ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ਹਬੀ ਸਿਖ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਚੌਕੀਦਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉਹ ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਤੋੜਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਛੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸਜੀਦਗੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਚੌਕੀਦਾਰ ਬਣ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਕੋਲੋਂ ਗੋਰੇ ਕੂੜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਛੱਡਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਚੂਹੜੇ ਤੋਂ ਮਜ਼ਹਬੀ ਸਿਖ ਬਣਿਆ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਖਵਰੇ, ਮਨੁੱਖ ਹੋਣਾ ਲੱਚਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚੌਕੀਦਾਰ ਉਸ ਦੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਚੌਕੀਦਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਸੰਤ੍ਰ, ਨੂੰ ਉਹ ਔਕੜਾਂ ਨਾ ਆਉਣ ਜੋ ਅਣਪੜ੍ਹ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਮਰਗ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਾਪੁਰੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਇਹ ਭਾਲ ਕੁਝ ਲਮੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਜਨਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਦੋਵੇਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਯਾਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜਨਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਉਹ ਵੀ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜਿੰਨੇ ਹੀ ਕੋਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰ

ਪੈਦਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਜਨਮ-ਤਿੱਥੀਆਂ ਅੱਟੇ ਸੱਟੇ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਏਹੋ ਹਾਲ ਮਰਗ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰ ਦਾ ਸੀ। ਕਾਸ਼ ਉਹ ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ।

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਸੰਤੂ, ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਬੁੱਚੇ ਨੰਗਲ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਬਖ਼ਤਪੁਰ ਅਤੇ ਆਵਾਣਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਜ਼ਹਬੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਕਦੇ ਪੜ੍ਹਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ; ਸੰਤੂ ਪਹਿਲਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਸੌ ਤੋਤੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਸੀ। ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ; ਇਸ ਲਈ ਇਕੱਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਓਪਰਾ ਵੀ ਸੀ।

ਦਾਖ਼ਲਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਜਮਾਤ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਾਈ। ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਬੋਲਿਆ 'ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ'। ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਾ ਆਇਆ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਨਾਂ ਬੋਲਿਆ, ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਅਵਤਾਰ ਸਕੂਲੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ?" ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਈਆਂ, "ਨਹੀਂ ਜੀ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ, "ਓ ਤਾਰੀ, ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਈ ਓਏ, ਹਾਜ਼ਰੀ ਬੋਲ।" ਤਾਰੀ ਨੇ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ 'ਹਾਜ਼ਰ ਜਨਾਬ' ਆਖ ਦਿੱਤਾ।

ਕਿੰਦੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿੱਲੂ ਨੂੰ ਇਹ, ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੈ। 'ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ' ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਵਲੋਂ 'ਹਾਜ਼ਰ ਜਨਾਬ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾ ਆਈ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਵੇਰ ਨਾਂ ਬੋਲ ਕੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰ' ਜਾਣ ਲਿਆ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਹੋਈ ਬੋਰੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਸੰਤੂ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਿਆ।

ਕਿਸੇ ਆਸ ਦਾ ਆਸਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਬੋਕ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਿਆ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਚੋਬੇ ਕੁ ਦਿਨ ਸਕੂਲੇ ਚਲੇ ਗਿਆ; ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਪਰੇ, ਹੱਥ ਜੋੜੀ ਖਲੋਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿੱਦਾਂ ਆਇਆ ਚੋਕੀਦਾਰ?"

"ਮਾਸਟਰ ਜੀ, ਬਸ...ਐਵੇਂ...ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਆ ਗਿਆ।"

"ਤੇਰਾ ਮੁੰਡਾ ਕਦੇ ਆਇਆ ਈ ਨਹੀਂ ਸਕੂਲੇ।"

"ਇਹ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਆਉਂਦਾ, ਮਾਸਟਰ ਜੀ; ਔਹ ਵੇਖੋ ਬੈਠਾ।"

"ਅੱਛਾ; ਇਹ ਆ ਤੇਰਾ ਮੁੰਡਾ? ਇਹ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਆਉਂਦਾ; ਪਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ। ਜੇ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਹੋਰ ਤੂੰ ਵੀ ਨਾ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕੱਟਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ।"

"ਕਿਉਂ ਉਏ, ਤੂੰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ?" ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਤੂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਮੇਰਾ ਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ ਕਦੇ।"

"ਮੈਂ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਬੋਲਦਾ, ਨਲੈਕਾ। ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇਰਾ ਈ ਨਾਂ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ?"

ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਸੰਤੂ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।



ਪਿੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚਲੀਆਂ ਚਾਰ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇ ਸਾਲ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਚਾਰ ਜਮਾਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਉਸ ਨੇ 'ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ' ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰਜਿਸਟਰ-ਪੈਦਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਰਜਿਸਟਰ-ਮਰਗ ਦੀ ਖਾਨਾਪੁਰੀ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ; ਜੇ ਖਾਨਾਪੁਰੀ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਵਾਉਣਾ। ਸਫਲ ਚੌਕੀਦਾਰੇ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚਹੁੰ ਬੇਦਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠਾ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬਸ ਏਨਾ ਹੀ, "ਮੈਂ ਤੇ ਏਹੋ ਕਹਿਨਾ, ਬਈ, ਚੌਕੀਦਾਰੇ ਜੋਗਾ ਹੋ ਜਾਵੇ; ਹੋਰ ਅਸਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹੜੇ ਦਫ਼ਤਰ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਆਂ।" ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਚਾਰ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸੰਤੂ ਚੌਕੀਦਾਰੇ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸੰਤੂ ਨੂੰ ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸੰਤੂ ਦਾ ਪੁੱਲ੍ਹਾ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਸਵਾ ਪੰਜ ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਕੱਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਓਪਰਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ ਓਨਾ ਓਪਰਾ ਉਹ ਉਦੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤੂ ਤੋਂ ਸੈਤਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਹਾਜ਼ਰੀ ਬੋਲਣ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਹਰ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਚੌਕੀਦਾਰ ਦਾ ਮੁੰਡਾ' ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਉਦੋਂ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਚੌਕੀਦਾਰ ਬਣਨ ਲਈ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੱਦ ਬੁੱਤ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੌਕੀਦਾਰੇ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ਸਮਝ ਕੇ 'ਚੌਕੀਦਾਰ ਦਾ ਮੁੰਡਾ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਚੌਕੀਦਾਰ' ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਚੌਕੀਦਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਤੂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਉਹ ਸਾਥੀ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤੂ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਸਣਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤੂ ਕਰ ਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਦਾ ਸੰਤੂ ਬਣਿਆ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਉਹ ਪੰਜਵੀਂ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ੈਲੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਰਿਆਇਤੀ ਪਾਸ। ਓਪਰੇ, ਉਤਸ਼ਾਹਗੀਟ ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਸੰਤੂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚੋਂ ਘਿਰਣਾ ਅਤੇ ਨਿਰਾਦਰ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਜੇ ਕਦੇ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ। ਛੇਵੀਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖੰਡ ਤਪਦੇ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਦੇ। ਫ਼ੈਲੂ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੀਰਜ਼ ਜੁਆਬ ਦੇ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੱਸੇ ਪੁੱਛੇ ਬਿਨਾ ਉਹ ਸਿੱਖ ਲਾਈਟ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੈਨਾ ਦੇ ਨੇਮਬੱਧ ਜੀਵਨ ਨੇ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ, ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰਫਲ ਸੰਤੂ ਨੂੰ 'ਸੈਤਾ ਸਿੰਘ' ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜ ਕੱਕਾਰ ਦੀ ਰਹਿਤ ਵਾਲਾ ਨਿੱਤ-ਨੇਮੀ ਸੈਤਾ ਸਿੰਘ



ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਛੇ ਛੁੱਟੇ ਭਰਵੇਂ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਵਰਦੀ ਸਜਾ ਕੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਂਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਹੋਂਸ ਕੇ ਆਖਦਾ, “ਸੰਤਾ ਸਿੰਹਾਂ, ਜੇ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸੰਤੂ ਚੌਕੀਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਸੀ।” ਉਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਇਸ ਸੋਚ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੋਚ ਪਿੱਛੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਚੰਗੇਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਦਿੱਸਦੀ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਿਆ। ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਰੋਮਨ ਉਰਦੂ ਦੀ ਸੈਕਿੰਡ ਕਲਾਸ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਥਰਡ ਕਲਾਸ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਵਧਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤਾਲੀਮੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਬਿਰਧ ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਚੌਕੀਦਾਰਾ ਛੁਡਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣਾ ਮਕਾਨ ਪੱਕਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਨਲਕਾ ਲਗਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਚਿਮਨੀ ਵਾਲੀ ਰਸੋਈ ਅਤੇ ਛੱਤਿਆ ਹੋਇਆ ਗੁਸਲਖਾਨਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਣਵਾਏ ਸਨ।

ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਹਣਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਜਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬਖਤਪੁਰੀਏ ਨਿਹੰਗ, ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਨਿਹੰਗ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਸਿਊਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਨਤ, ਲਗਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੁਣ ਸਤਾਰਾਂ ਕਿੱਲੇ ਭਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹਲਾਂ ਹੇਠਾਂ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਨੌਕਰੀ ਨੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਵਾਹੀ ਕਰੇਗਾ।

ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਸਮੇਂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਯੌਰਪ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ 1946 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਜਮੈਂਟ ਨੂੰ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦੇ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਜੋ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੋਈ ਉਹ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਾਬੇ-ਸ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਹਾਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ‘ਇਸ ਸਾਰੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਹਨ।’ ਇਹ ਸੋਚਣ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਰਬਾਦੀ ਨਾਲ ਕੀ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਸਹਿਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੋਚ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਜਮੈਂਟ ਨੂੰ ਕਾਗੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਥਲ ਪੁਥਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਛੁੱਟੀ ਨਾ ਆ ਸਕਿਆ। ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਹਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਘਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੁ ਟਿਕ ਕੇ ਵਾਹੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇ ਸਕੇ। ਕਾਗੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕੀਤੇ। ਪੈਨਸ਼ਨ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮਿੱਤਰ, ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਘੁਮਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਠੇਕੇ ਉੱਤੇ ਲੈ ਲਈ। ਘਰ ਦਾ ਇਕ ਝੋਟਾ ਉਸ ਕੋਲ ਹੈ ਸੀ; ਜੋਗ ਲਈ ਦੂਜੇ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ, “ਸੰਤਾ ਸਿੰਹਾਂ, ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਛੱਡ ਤੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਕੋਲ ਚਲੇ ਜਾ। ਪੁੰਨਿਆ ਦੀ ਪੁੰਨਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਮੰਡੀ ਲਗਦੀ ਆ। ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਲਵੋਂ।

ਵੇਖ ਜਾਚ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਡੰਗਰ ਲੈ ਦਿਉ। ਏਸੇ ਪੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਵੀ ਆਵੇਗਾ।  
ਤੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਵਾਹੀ ਦੇ ਫੇਰ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆਂ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਨ ਗਿਆਈ ਨਹੀਂ।”

ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਸੈਤਾ ਸਿੰਘ ਘਰੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ  
ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਜੋਗਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਤੈਨੂੰ ਮਾਲ  
ਢਾਂਡੇ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਖ ਨਹੀਂ। ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਧੋਖੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।”

ਸੈਤਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, “ਨਾ  
ਪੁੱਤ, ਕੋਈ ਝਰ ਨਹੀਂ। ਤੇਰਾ ਭਰਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਊ; ਵੀਹਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਕੁਤਰਦਾ ਉਹ।  
ਤੂੰ ਸਿੱਧਾ ਮਾਸੀ ਕੋਲ ਚਲਾ ਜਾਵੀਂ। ਓਥੋਂ ਭਰਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਜਾਵੀਂ। ਜੇ  
ਕੋਈ ਸੈਂਦਾ ਬਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰਾਤ ਮਾਸੀ ਕੋਲ ਰਹਿ ਕੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਆਵੀਂ। ਐਵੇਂ  
ਕਾਹਲ ਨਾ ਕਰੀ; ਦੂਰ ਦਾ ਪੈਂਡਾ, ਵਾਗਰੂ ਆਖ ਕੇ ਜਾਹ, ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ।”

ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲੈ ਕੇ ਸੈਤਾ ਸਿੰਘ ਘਰੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਪਿੰਡ ਦੇ  
ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ  
ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਸੈਤਾ ਸਿੰਘ ਗੋਸਲੀ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਏਥੋਂ ਅੱਗੇ ਸੜਕ ਦਾ ਪੈਂਡਾ  
ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਨੂੰ ਟਾਂਗੇ ਰਿਕਸ਼ੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਸੀ ਦਾ ਪਿੰਡ,  
ਖੋਖਰ, ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਟਾਂਗੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੈਤਾ ਸਿੰਘ ਹੁਣ ਮਾਲ-ਮੰਡੀ ਬਲਦ ਅਤੇ  
ਆਪਣੀ ਵਾਹੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬੀਤੇ ਹੋਏ ਸਮੇਂ  
ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ।

## 2

ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕਾਰ-ਮੁਖਤਾਰ ਅਤੇ ਲਾਗੇ ਬਾਹਰੇ ਵਿਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ  
ਵਾਲਾ ਬਚਨਾ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਦਿੱਸਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਵੱਡੀ  
ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਉਦਾਸ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਉਸ ਅੱਗੇ  
ਅੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਣੀ ਵਹਿੜਕੇ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਉਹ ਛੇ ਵਾਰ  
ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਸ਼ਕਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ  
ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਅਕਲ ਨੂੰ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਬੜੀ ਗੰਝ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਸੀ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਇਹ ਵਹਿੜਕਾ। ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ  
ਦੀਆਂ ਬਾਹਰੇ ਵਿਚ ਹੁੰਮਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਦਸ ਦਸ ਕੋਹ ਤੋਂ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ  
ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਟ੍ਰੈਕਟਰ ਅਜੇ ਨਹੀਂ  
ਸਨ ਆਏ ਅਤੇ ਹਾਲੀਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਸੀ। ਲੋਕ ਘਰ ਦੇ ਪਾਲੇ ਬਲਦਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸੱਤ  
ਮੱਸਿਆ ਨਹਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸੁਖਣਾ ਸੁੱਖਦੇ ਸਨ। ਹਾਰ ਹਮੇਲਾਂ ਅਤੇ ਮੁਖੇਰਨੇ ਪਾ ਕੇ  
ਵਹਿੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਖਿੰਗਾਰ ਕੇ ਮੱਸਿਆ ਦੇ ਮੇਲੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆਂ  
ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਵਿੱਕਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਵਹਿੜਕਾ ਜਦੋਂ ਮੇਲੇ  
ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਲੋਕ ਪਿੜ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

“ਏਹਨੂੰ ਹਾਲੀ ਕਦੋਂ ਕਰਨਾ, ਬਚਨ ਸਿੰਹਾਂ?”

“ਤਾਇਆ, ਆਉਂਦੀ ਮਾਘੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ।” ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਆਖੀ ਹੋਈ ਇਹ ਗੱਲ  
ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਮਾਘੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ

ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੇ ਪੈਲੀ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ; ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਦੇਗ ਵਰਤਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਵਹਿੜਕੇ ਦੇ ਕੰਨੂ ਉੱਤੇ ਜੂਲਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਹਲ ਦੀ ਜੰਘੀ ਵੜ ਕੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਹਾਲੀ ਨੇ ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰਿਆ, ਵਹਿੜਕਾ ਅਗੇਰੇ ਤੁਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਾਲੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਛੁਹਾਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵੀ ਦੁਹਰੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਨਿੱਸਲ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਠਾਇਆ, ਤੁਰਨ ਲਈ ਲਲਕਾਰਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁੜ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਵੇਖਣ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਫਿਰ ਉਠਾਇਆ; ਹਾਲੀ ਨੇ ਪੈਲੀ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਲਾਈ; ਉਹ ਫਿਰ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ। ਉਸਦਾ ਜੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਪਣੀ ਵੱਖੀ ਨਾਲ ਲਮਕਦੇ ਪਿਸਤੌਲ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਇਸ ਵਹਿੜਕੇ ਦੀ ਖੋਪਰੀ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰ ਦੇਵੇ; ਪਰ ਗੋ-ਹੱਤਿਆ ਏਨੀ ਸੌਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਧੁੰਮ ਪੈ ਗਈ ਕਿ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਣੀ ਵਹਿੜਕਾ ਬਹਿਕਲ ਨਿਕਲਿਆ। ਬਹਿਕਲ ਵਹਿੜਕੇ ਨੂੰ ਗਲੋਂ ਲਾਹੁਣਾ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਬਚਨੇ ਦਾ ਪਰਮ ਪਰਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਨਾ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਹਰ ਵੇਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦੁਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਸੂਰ ਵਹਿੜਕੇ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਅਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੋਠੀ ਬਚਨੇ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਘਰੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਵਜੇ ਤਕ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਮਾਸੀ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਮਾਸੀ ਨੂੰ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਪੁੱਛਿਆ। ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਸਵੇਰੇ ਖਾ ਕੇ ਤੁਰਿਆ ਸਾਂ। ਰਾਤ ਰਹਿ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਖਾਊਂ ਰੋਟੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਲੱਸੀ ਦਾ ਘੁੱਟ ਮਿਲ ਜੇ; ਤੇਹ ਬਹੁਤ ਲੱਗੀ ਆ।”

ਲੱਸੀ ਪੀ ਕੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਬਹਿਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਸੀ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਆਹਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਸ ਦੇ ਚਾਅ ਦਾ ਕੋਈ ਮੋਚ-ਬੋਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਠਾਂ ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਭਣੇਵਾਂ। ਛੱਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਕਵਾਨਾਂ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰਦਾ ਪੁਜਦਾ ਪਕਾ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਘਾਟ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਸੀ।

ਮਾਲ ਮੰਡੀ ਦੀ ਭੀੜ ਤੋਂ ਉਥੇ ਹੀ ਇਕ ਚਿੱਟ ਕੱਪੜੀਆਂ ਗੱਭਰੂ ਬੜੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਆਖਿਆ, “ਸਾਸਰੀ ਕਾਲ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ।” ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅਦਬ ਅਤੇ ਅਪਣੱਤ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੁਮੇਲ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਸ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੱਭਰੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੇਲਾ ਗੇਲਾ ਵੇਖਣ ਆਏ ਹੋ ਜਾਂ ਕੋਈ ਗਾਂ-ਮੱਝ ਲੈਣੀ ਆਂ?”

“ਇਕ ਹਾਲੀ ਸ਼ਰੀਦਣਾ; ਮੇਲਾ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣਾ।”

“ਹਾਂ ਜੀ, ਜ਼ਰੂਰ ਵੇਖ ਲਵੋ। ਤੁਸੀਂ ਨਵੇਂ ਹੋ; ਮੈਂ ਚਲਨਾ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ।”

ਅੱਧਾ ਕੁ ਘੰਟਾ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਏਧਰ ਓਧਰ ਫਿਰਨ ਤੁਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਚੰਗਾ, ਸਿਆਣਾ ਅਤੇ ਤਜਰਬਾਕਾਰ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਆਖਿਆ, “ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਹੈ ਤਾਂ ਬੇਚਲ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਮਾਲ ਦੁਆਓ।”



“ਲਉ ਜੀ ਇਸ ਵਿਚ ਖੋਚਲ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਆ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗਾ ਹਾਲੀ ਚਾਹੀਦਾ; ਮੈਨੂੰ ਮਾਲ ਵੱਡੇ ਦੀ ਬੋੜੀ ਬਹੁਤ ਪਰਖ ਆ। ਸਾਡਾ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਕੰਮ ਆਇਹ। ਏਸ ਕੰਮ 'ਚ ਉਹਲਾ ਬਹੁਤ ਆ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਧੋਖਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਆ। ਚੰਗਾ ਮਾਲ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ।”

ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਖੀ ਗਿਆ, “ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਏਥੇ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਲੋਕ ਧੋਖਾ ਦਿੰਦੇ ਆ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਵਹਿੜਕਾ ਛੇ ਵਾਰ ਮੁੜਿਆ ਮੰਡੀਓ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਵਿਕਣ ਦਿੱਤਾ; ਨਾ ਮੈਂ ਵਿਕਣ ਦੇਣਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗ ਗਿਆ ਪਤਾ; ਅੱਜ ਮੰਡੀ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਤਾਈਂ ਖਰਚੇਗੇ?”

ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, “ਚਾਰ ਪੰਜ ਸੌ।”

“ਏਨੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮੰਡੀ ਦੀ ਜਾਨ ਕੱਢ ਲਈਏ ਭਾਵੇਂ। ਆ ਜਾਓ। ਮਾਲ ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਓ।”

ਬਲਦ ਵੇਖ ਕੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੁੱਲ ਤਾਰ ਕੇ ਰਾਹਦਾਰੀ ਅਤੇ ਰਸੀਦ ਲਈ ਅਤੇ ਬਲਦ ਦਾ ਰੱਸਾ ਫੜੀ ਮੰਡੀਓਂ ਬਾਹਰ ਹੋ, ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਅੱਜ ਵੀ ਦੇਸੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਠੇਕੇ ਲਾਗਲੀ ਪਕੌੜਿਆਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬਚਨੇ ਦੀ ਨਾਕਾਮੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਾਉਮੀਦੀ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਚਨੇ ਨੇ ਸਵਾ ਚਾਰ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦੇ ਨੋਟਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਹਥੇਲੀ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਹੱਛਾ; ਹੋ ਗਿਆ ਕੰਮ। ਵਾਹ ਉਏ ਬਚਨਿਆਂ ਧੋਣੇ ਧੋ ਦਿੱਤੇ ਈ॥ ਆ ਲੈ ਪੰਝੀ ਰੁਪਏ; ਖਾ, ਪੀ ਮੌਜ ਕਰ। ਪਰ ਇਹ ਹੋ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ?”

“ਸਾਡੇ ਕੰਮ ਰੱਖ ਕਰਦਾ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ। ਮੰਡੀਓਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ ਗਾਹਕ ਅੱਜ।”

ਬਚਨੇ ਨੇ ਖੂਬ ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ; ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਜ ਕਰਵਾਈ। ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਠੇਕੇ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ! ਬਲਦੀ ਉੱਤੇ ਤੋਲ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਅੱਜ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ; ਏਨਾ ਖੁਸ਼ ਜਿੰਨਾ ਜਮਰੌਦ ਜਿੱਤ ਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਨਲੂਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ। ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਿਹਣੇ ਮੁੱਕ ਗਏ। ਬਚਨੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਮੋਸ਼ੀਆਂ ਹੈਕੜ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈਆਂ। ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਦੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਚਹਿਕਦਾ ਬਚਨਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪੁੱਜਾ। ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਖੁਰਲੀ ਉੱਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਬਹਿਕਲ ਵਹਿੜਕਾ ਬੋਝ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਸ਼ਾ ਉਤਰ ਗਿਆ। “ਹੈ, ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ? ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅੱਜ ਹੀ ਵੇਚ ਕੇ ਆਇਆ। ਇਹ ਏਥੇ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਿਆ?” ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਪਏ ਬਚਨੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਵੇ ਬਚਨਿਆਂ, ਬਾਹਰ ਖਲੋਤਾ ਕੀ ਕਰਨਾ? ਅੰਦਰ ਆ, ਤੇਰਾ ਵੱਡਾ ਵੀਰ, ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਆਇਆ ਈ। ਆ ਕੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾ।”

•



## ਰੱਖ ਦੀ ਗਲਤੀ

ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਸੁਰਚਨਾ, ਕ੍ਰੈਨਬੁਕ ਰੋਡ ਅਤੇ ਕ੍ਰੈਨਬੁਕ ਰਾਇਜ਼ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਸੰਨੂ ਵਿਚ ਬਣੇ ਵੱਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਘਰ ਦੇ ਫ੍ਰੰਟ ਗਾਰਡਨ ਵਿਚ ਖਲੋਤੀ ਸਲੇਟੀ ਮਰਸੀਡੀਜ਼ ਕੋਲ ਰੁਕ ਗਏ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨਿਪਰਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਰਮਨ ਬੀਵੀ, ਆਪਣੀ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਨਿਊਯਾਰਕ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਵਧਾਈ ਵਜੋਂ ਅਠਤਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਪੌਂਡ ਦੀ ਇਹ ਗੱਡੀ ਖਰੀਦ ਕੇ ਦੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਪਰਤ ਜਾਣ ਤੋਂ ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮਾਇਲਡ ਜਿਹਾ ਸਟ੍ਰੋਕ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੀ, ਸੁਕ੍ਰਿਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਇਲਾਜ ਮੁਕੰਮਲ ਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੁਰਚਨਾ ਦੀ ਖੱਬੀ ਲੱਤ ਨਾਕਾਰਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਉਹ ਬੈਠਗੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਹੀ ਦੇਧਰ ਚੱਧਰ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਬੋੜਾ ਬਹੁਤਾ ਤੁਰਨ ਲਈ ਉਹ ਸੋਟੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਨਾ ਆਉਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਰਚਨਾ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸੁਕ੍ਰਿਤੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਧੌਲੇ ਦੀ ਘਾਟ ਨਾ ਸਰਬਜੀਤ ਨੂੰ ਸੀ, ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਧੀ-ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੂੰ। ਆਪਣੀ ਬੈਠਗੀ-ਕਾਰ ਨੂੰ ਸਲੇਟੀ ਮਰਸੀਡੀਜ਼ ਕੋਲ ਰੋਕ ਕੇ ਸੁਰਚਨਾ ਨੇ ਸਰਬਜੀਤ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਨਿੰਮ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਮੇਰੀ ਬੀਮਾਰੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੈਦਲ ਤੁਰਨ ਉੱਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।”

ਉਸ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਮੋਢਿਆਂ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਪਕੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।”

ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾਏ ਅਤੇ ਘਰ ਦੇ ਗੇਟੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ। ਸੁਰਚਨਾ ਆਪਣੀ ਬੈਠਗੀ-ਕਾਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੈਦਲ। ਪੈਡਸਟੀਅਨ ਕ੍ਰਾਸਿੰਗ ਉੱਤੇ ਕ੍ਰੈਨਬੁਕ ਰੋਡ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਵੈਲਨਟਾਇਨ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਅੱਧ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਸੁਹਣੇ ਧੁਪੇਲੇ ਦਿਨ ਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚੋਂ ਨਰਮ ਨਰਮ ਨਿੱਘ ਵਿਚ ਨ੍ਹਾਉਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨੱਚਦੀਆਂ ਸਿਆਲੀ ਪੈਨਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਕਿਆਰੀ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਸੁਰਚਨਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ ਖੜੀ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਆਖਿਆ, “ਇਹ ਪੈਨਜ਼ੀਆਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਧੁੱਪ ਦਾ ਲਾਹ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।”

“ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ; ਆਖੋ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ; ਪੈਨਜ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਤੁਲਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਨਹੀਂ,” ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਰਬਜੀਤ ਨੇ ਸੁਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਲਿਆ।

“ਬੈਂਕਯੂ; ਪਰ ਜ਼ਰਾ ਪਿੱਛੇ ਪਰਤ ਕੇ ਵੀ ਦੇਖੋ।”

ਦੂਰ, ਬੈਂਚਾਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਕੁਝ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਰਬਜੀਤ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਗਿਆ; ਦਿਲ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਕਿਯੂ.ਸੀ. (ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ) ਲਈ ਦਿਲ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਕੁਝ ਓਪਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ।

ਪਿਛਲੇ ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ; ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਵਧ ਗਈ ਸੀ? ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੁੱਝ ਆਭਾਸ ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੈਂਚਾਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਅੱਠ-ਦਸ ਬਿਰਧ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਅੱਜ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਇਸ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਲੰਡ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ। ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਸਵਾ ਸੌ ਛੁੱਟ ਲੰਮਾ, ਪੰਜਤਾਲੀ ਛੁੱਟ ਚੌੜਾ ਅਤੇ ਇਕ ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਮਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਸਾਂਭਿਆ-ਸੁਵਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਬੈਕ ਗਾਰਡਨ ਹੈ। ਬੈਡਮਿਨਟਨ ਦੀ ਗ੍ਰਾਊਂਡ ਹੈ; ਗ੍ਰਾਸੀ ਲਾਨ ਹੈ; ਸੁਹਣਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਗਾਰਡਨ ਫਰਨੀਚਰ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਇਸ ਗਾਰਡਨ ਵਿਚ ਬੈਠਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਦੋ-ਤਿੰਨ ਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਜੋ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਹੁਣ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਬਾਹਰਵਾਰ ਜਾ ਵੱਸੇ ਸਨ। ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੇਸ਼ੇ, ਉਸ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਨੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਦੋਸਤੀਆਂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ। ਕਿੰਨੇ ਪਰਬਲ ਹਨ ਇਹ ਸੂਖਮ ਬੰਧਨ!!

ਬੈਂਚਾਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਰਧ ਸਨ। ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਬਿਰਧ ਹੀ ਪਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੰਮੀਂ ਕਾਗੀਂ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਨਿਚਰ-ਐਂਡ ਨੂੰ ਨੌਜਵਾਨ ਲੋਕ ਪਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਓਨੇ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤੋਂ ਲੰਡਨ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪਾਰਕਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਯੁਵਕ-ਯੁਵਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਧੁੱਪ ਦੇ ਲੰਭੀ ਹਨ ਇਹ ਲੋਕ; ਪੂਰਾ ਲਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਧੁੱਪ ਦਾ; ਇੱਛਾ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚਾ ਸਰੀਰ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਸਾਂਝ ਪਾ ਸਕੇ।

ਵੈਲਨਟਾਇਨ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਅੱਠ-ਦਸ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸਨ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਛੁੱਟੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਬੱਚੇ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ, ਵਰਨਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ। ਏਧਰ ਓਧਰ ਦੌੜਦੇ-ਭੱਜਦੇ, ਪੀਘੀਂ ਝੂਟਦੇ ਅਤੇ ਸਲਾਇਡਾਂ ਉੱਤੇ ਤਿਲਕ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਵੀ ਚੇਤਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਏਨੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਤੇ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਸੱਚ ਦਾ ਸਰਬਜੀਤ ਅਤੇ ਸੁਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਜਾਣਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ

ਕਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਸੁਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, “ਆਉ ਲਾਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਈਏ।”

“ਨਹੀਂ; ਆਉ ਘਰ ਚੱਲੀਏ,” ਕਹਿ ਕੇ ਸੁਰਚਨਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੈਟਰੀ-ਗੱਡੀ ਘਰ ਵਲ ਤੋਰ ਲਈ। ਸਾਰਾ ਰਸਤਾ ਦੋਵੇਂ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਰਸਤਾ ਬਹੁਤਾ ਲੰਮਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਸੁਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੋਫੇ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਉਂਦਿਆਂ ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਏ ਹੋ?”

“ਹਾਂ, ਸਰਬੀ।”

“ਅਕਤੂਬਰ ਦੀਆਂ ਪੁੱਖਾਂ ਵਰਗੀ ਹੈ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ; ਜੇ ਇਸ ਨੇ ਵੀ ਉਦਾਸੀਆਂ ਚਿੜ੍ਹ ਲਈਆਂ ਤਾਂ.....।”

“ਇਹ ਸਾਡੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸਰਬੀ।” ਸੁਰਚਨਾ ਨੇ ਸਰਬਜੀਤ ਵੱਲ ਇਕ ਟੱਕ ਵੇਖਦਿਆਂ ਆਖਿਆ। ਸਰਬਜੀਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਦੀ ਘੰਟੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਨਿਊਯਾਰਕ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨਿਪਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦਾ ਫੋਨ ਸੀ। ਕੋਈ ਖੁਸ਼ਖ਼ਬਰੀ ਸੀ। ਸੁਣ ਕੇ ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਚਮਕ ਜਿਹੀ ਆ ਗਈ। “ਕਾਨਗੋਚੁਲੇਸ਼ਨਜ਼, ਬੇਟਾ, ਲਉ ਆਪਣੀ ਮਾਮਾ ਨੂੰ ਆਪ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਾਓ,” ਸੁਰਚਨਾ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ। ਸੁਰਚਨਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ; ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਦੀ ਰਾਜ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪੁੱਛੀ ਅਤੇ ਨਵਜਨਮੇ ਪੋਤੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਗੱਲ ਬਾਤ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆਂ ਹੀ ਸੁਰਚਨਾ ਮੁੜ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਈ। ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਸਭ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹੈ ਨਾ?”

“ਹਾਂ, ਸਭ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹੈ।”

“ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਠਾਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ।”

“ਸਰਬੀ, ਨਿਪਰਾਜ ਦੇ ਜਨਮ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਸਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਉਹ ਹੈ।”

“ਹਾਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਓਪਰੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ?”

“ਸਰਬੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਜਨਮ ਉੱਤੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਵੀ ਓਨੇ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ, ਜਿੰਨੇ ਖੁਸ਼ ਅਸੀਂ ਨਿਪਰਾਜ ਦੇ ਜਨਮ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਸਾਂ।”

“ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਜੋਗਾ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ; ਹਾਂ ਨਿਪਰਾਜ ਦੇ ਜਨਮ ਉੱਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਕੇ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਜਿੰਨੇ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ।”

“ਨਹੀਂ, ਸਰਬੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਜਿੰਨੇ ਨਹੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ। ਨਿਪਰਾਜ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਤੁਹਾਡਾ ਜੀਵਨ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ; ਤੁਹਾਡੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਲਈ ਮੌਨਸੂਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਰਸਾਤ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਔੜ ਬਰਸਾਤ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਦੀ ਸੀਤਲਤਾ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ; ਪਰ ਖੁਸ਼ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ।”

ਸੁਰਚਨਾ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਰਬਜੀਤ ਦੇ ਜਨਮ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ, ਭਰਾਤ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ, ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ



ਆਰਥਕਤਾ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਦਬੀ ਗਈ ਸੀ। ਆਰਥਕਤਾ ਦੇ ਭਾਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੌਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਵਲੈਤ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਵਲੈਤ ਆਉਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਔਖਾ ਸੀ ਟਿਕਟ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ। ਬਰਮਿੰਘਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਜਾਣੂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵੀ ਚਿਥੇ ਹੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਿਆਂ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਕਾਨ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤ੍ਰ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੱਦ ਲਿਆ, ਉਦੋਂ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖੇ ਬੁਲਾਉਣਾ ਅਜੇ 'ਜੁਰਮ' ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ 'ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਯਾਰਡ' ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਜੁਰਮ ਦੀ 'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਕੁਝ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਰੇਸ਼ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਉਸ ਦਾ ਕਿਰਾਏਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਰੇਸ਼ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਲਾਗਲੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ, ਪਰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਇਹ ਸ਼ੌਕ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਕੋਈ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਸਰਬਜੀਤ ਦੇ ਆਉਣ ਉੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਸੁਰੇਸ਼ ਦੀ ਸੱਧਰ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਸਰਬਜੀਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਮੁੰਡਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੌਕ ਸੀ।

ਸੁਰੇਸ਼ ਦੀ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨੇ ਸਰਬਜੀਤ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਸੁਰੇਸ਼ ਬਹੁਤਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਰੇਸ਼ ਸਰਬਜੀਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਆਂਢੀ ਗੋਰਾ ਆਪਣਾ ਮਕਾਨ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁਰੇਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਪੈਂਤੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਉੱਤੇ ਅੜ ਗਿਆ। ਸੁਰੇਸ਼ ਸੈਂਦਾ ਛੱਡ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਂ ਇਕ ਸ਼ਲਿੰਗ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਏਸ ਬੇਈਮਾਨ ਨੂੰ। ਇਹ ਢਾਈ ਸੌ ਪਾਊਂਡ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵੇਖਦਾ।" ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਵਕੀਲ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਢਾਈ ਸੌ ਪਾਊਂਡ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਆਖਿਆ, "ਆਹ ਲੈ ਉਤਲੇ ਢਾਈ ਸੌ; ਪਰ ਸੈਂਦਾ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਊ। ਸੁਰੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ।"

ਸਰਬਜੀਤ ਲਾਅ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ਼ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਹੀ ਲੰਡਨ ਦੇ ਲੱਖਪਤੀ ਵਪਾਰੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੁਰਚਨਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਹੜੀ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਗਈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੁਰਚਨਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਰਬਜੀਤ ਨੇ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਰਬਜੀਤ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਸੁਰੇਸ਼ ਬਹੁਤਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਜਾਂ ਸਰਬਜੀਤ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਇਕ ਵੇਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁਰੇਸ਼ ਸਰਬਜੀਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲੰਡਨ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਆਬਾਹ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਲਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਕਰਾਨੇ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਗਲ ਲਾ ਕੇ



ਆਖਿਆ, “ਸਰਬਜੀਤ, ਅੱਜ ਤੇਰੇ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ.....।” ਉਸ ਦਾ ਗਲਾ ਭਰ ਗਿਆ; ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਸਰਬਜੀਤ ਅਤੇ ਸੁਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸੁਰਚਨਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਨੇਹੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਆਦਰ ਮਾਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ। ਆਪਣੀ ਹੋਸੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੱਥੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹੋਟਲ ਅੰਬੈਸੇਡਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਹੋਟਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਬੇ-ਮਲੂਮੀ ਜਹੀ ਮਿਲਾਵਟ ਵੀ ਹੈ।

ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਲਫ਼ਰਡ ਵਿਚ ਮਕਾਨ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੂੰਹ ਦਾ ਜ਼ੋਲਾ ਬਰਮਿੰਘਮ ਨਾ ਗਿਆ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਨੂੰਹ-ਪੁੱਤ੍ਰ ਹਨੀਮੂਨ ਲਈ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕਰਮ ਕੌਰ, ਸੁਰੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰੰਜਨਾ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਰਮਿੰਘਮ ਆ ਗਏ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਸਨ; ਇਹ ਕਿਸ ਢੰਗ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ।

ਸਰਬਜੀਤ ਅਤੇ ਸੁਰਚਨਾ ਹਨੀਮੂਨ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਬਰਮਿੰਘਮ ਆਏ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਕੌਰ, ਸੁਰੇਸ਼ ਅਤੇ ਰੰਜਨਾ ਨੂੰ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਸੁਰਚਨਾ ਕੇਵਲ ਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਰਚਣਹਾਰ ਦੀ ਗੀਤ ਸੀ ਉਹ। ਕੋਈ ਕੌਮਲਤਾ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ; ਕੋਈ ਮਿਨਾਸ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ; ਕੋਈ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੀ ਉਸਦੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚ ॥ ਕਰਮ ਕੌਰ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਧੰਨ ਹੋ ਗਏ। ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਬਜੀਤ ਲੰਡਨ ਮੁੜ ਆਇਆ, ਪਰੰਤੂ ਸੁਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹਫ਼ਤੇ ਕੁ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਲੰਡਨ ਆਈ ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਆਈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਸੁਰਚਨਾ ਨੇ ਇਕ ਨਾ ਸੁਣੀ; ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਤਾਕੀਦ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਉਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

ਲੰਡਨ ਆਉਣ ਉੱਤੇ ਨਿਓਂਦਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਹਰ ਸਨਿਚਰ ਅਤੇ ਐਤਵਾਰ ਨਵੇਂ ਵਿਆਹੇ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਂ ਮਿੱਤ੍ਰ ਪਰਵਾਰ ਵਲੋਂ ਨਿਓਂਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸੁਰਚਨਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਦੋ ਸਾਰੇ ਵਾਧਾਰੀ ਲੋਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਗੱਲ ਬਾਤ ਦਾ ਢੰਗ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਜੇ ਸੁਰਚਨਾ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕੌਰ ਦੇ ਮਾਨ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਰੱਖ ਵਰਗੀ ਰੱਖਵਾਲੀ, ਨਾਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੂਜੇ ਨਿਓਂਦੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਾ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਓਂਦਿਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਮੁੱਕਣ ਉੱਤੇ ਸਰਬਜੀਤ ਦੇ ਹਮ ਪੇਸ਼ਾ ਗੋਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਸੱਦੇ ਆਏ ਤਾਂ ਸੁਰਚਨਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੱਸ-ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਨਾ ਲੈ ਜਾਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਜਾਣਾ।

ਫੌਂਡਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਇਹ ਜੀਵਨ-ਜਾਲ ਓਪਰੀ ਸੀ। ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਮਿਲਨ; ਉਸ ਤੋਂ ਸਲਾਹਾਂ ਲੈਣ; ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਦੱਸਣ। ਬਹੁਤੇ ਗੋਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਨੇਕੇ ਜਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕੌਰ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਵਿਚ ਗੋਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਓਪਰਾਪਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕੌਰ ਇਸ ਓਪਰੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਸੁਰਚਨਾ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਪਾਪਾ, ਤੁਸੀਂ ਚਲੇ ਜਾਓਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੀ।” ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਧੀਏ, ਏਥੇ ਰਹੋ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਲੇ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ।” ਉਹ ਬਰਮਿੰਘਮ ਆ ਗਏ। ਨੂੰਹ-ਪੁੱਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਰਮਿੰਘਮ ਰਹਿਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸੁਰਚਨਾ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਰਬਜੀਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਬੱਚਾ ਬਰਮਿੰਘਮ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੀ ਛੂਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਬਰਮਿੰਘਮ ਦੇ ਵਧੀਆ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨਿਪਰਾਜ ਦੇ ਜਨਮ ਉੱਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕੌਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਲੰਮੀ ਪਤਝੜ ਨੇ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਬਹਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ। ਪੌੜੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣਾ ਕਰਮ ਕੌਰ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰਬਜੀਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਜ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਈ ਉਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਝੁੱਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਕੋਲ ਇਕੱਲਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਇੱਕੋ ਸਵਾਲ ਕਰਦੀ, “ਨਿੱਪੂ ਦੇ ਬਾਪੂ, ਤੂੰ ਇਕੱਲਾ ਕਿਵੇਂ ਜੀਵੇਂਗਾ?” ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤਸੱਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ, “ਕੋਈ ਨਾ, ਕਰਮ ਕੌਰ, ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ।” ਪਰ ਉਹ ਚਲੇ ਗਈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਕੱਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿਉਂਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਸੁਰੇਸ਼ ਦੇ ਸਹਾਰੇ। ਇਹ ਸਹਾਰਾ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤਕ ਨਾ ਤਰਿਆ। ਸੁਰੇਸ਼ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਜਿਤੋਂਦ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਵਿਆਹ ਵੀ ਓਧਰੇ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵੈਨਕੂਵਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਸੁਰੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਵਸੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ; ਮਕਾਨ ਦਾ ਸੌਦਾ ਬੋਝਾ ਸੀ, ਇਹ ਕਿ ਕੁਝ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਸੁਰਚਨਾ ਨੇ ਇਕਨਾਮਿਕਸ ਅਤੇ ਅਕਾਊਂਟੈਂਸੀ ਵਿਚ ਡਿਗਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਨਿਪਰਾਜ ਅਤੇ ਸੁਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਵਿਹਲੀ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਐੱਮ.ਬੀ.ਏ. ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਐਵੇਂ ਖੇਡ ਖੇਡ ਵਿਚ ਬਾਰਕਲੇ ਬੈਂਕ ਦੀ ਕਿਸੇ ਐਫ਼ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀ ਘੱਲ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਬੋਝੀ ਜਹੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਅਤੇ ਸਾਲ ਕੁ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਨੇਜਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੁਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਰਬਜੀਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁੱਲਦਾ। ਉਹ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਕ ਵੇਰ ਬਰਮਿੰਘਮ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਨਿਪਰਾਜ ਅਤੇ ਸੁਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਚਰਚ ਹੀ ਨਾਲ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਰੂਪ ਬਣਾਉਂਦੇ। ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਨਿਪਰਾਜ ਅਤੇ ਸੁਕ੍ਰਿਤੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੋਤਾ-ਪੋਤੀ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਸ ਅਪਣੱਤ ਨਾਲ ਉਹ ਬਾਬੇ ਦੇ ਗਲ ਨੂੰ ਚੰਬੜਦੇ ਅਤੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀ

ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੀ। ਸਨਿਦਰ-ਐਤ ਬਾਬੇ ਕੋਲ ਰਹਿ ਕੇ ਐਤਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਲੰਡਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਾਰ ਦੀ ਬਾਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਹੱਥ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਉਹ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਬਿਰਧ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਪਾ ਚੱਲੇ ਹਨ। ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਸੀੜੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਰਬਜੀਤ ਅਤੇ ਸੁਰਚਨਾ ਨੇ ਵੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਇਕੱਲੇ ਵੱਲ ਚਲਨਾ ਧਿਆਨ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੰਨਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਵੱਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਸਨ; ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ, ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਸਫਲਤਾ ਸੀ; ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਮੋਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਰਮ ਕੌਰ ਠੀਕ ਹੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ 'ਨਿਪੂ ਦੇ ਬਾਪੂ, ਤੂੰ ਇਕੱਲਾ ਕਿਵੇਂ ਜੀਵੇਂਗਾ।' ਇਸਤ੍ਰੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਹ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਾਥਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਜੀਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ, ਪਰ ਉਹ ਜੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ; ਆਪਣੀ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ, ਆਪਣੇ ਹਠ ਦੇ ਸਹਾਰੇ; ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ। ਜਦੋਂ ਕਰਮ ਕੌਰ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ 'ਇਕੱਲਾ ਕਿਵੇਂ ਜੀਵੇਂਗਾ' ਉਦੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪਤਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲ ਰਹੀ; ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਅਸਲਾ, ਉਸ ਵਿਚਲੀ 'ਮਾਂ' ਬੋਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜ਼ਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨੂੰਹ-ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਚਲੇ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਸੋਚਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਗਿਆ ਨਾ। ਸਰਬਜੀਤ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਮਿੱਤ੍ਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਗਾਰਡਨ ਵਿਚ ਟੈਨਿਸ ਬੈਡਮਿੰਟਨ ਆਦਿਕ ਖੇਡਣ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਦਰ ਬੈਠਾ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਫੈਂਡਰੀ ਦੇ ਨਿੱਘ ਅਤੇ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਸਾਥ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਣ ਉਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਥੀ ਡਿਗਰੀ ਸੈਂਟੀ ਗ੍ਰੇਡ ਦੇ ਤਾਪਮਾਨ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ ਠੰਢਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਮਿੱਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਸਵੇਰਾਂ ਅਤੇ ਪੱਥ ਵਿਚ ਬਿਤਾਈਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਉਦਾਸ ਕਰਦੀਆਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕੌਰ ਉੱਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਮਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਓਪਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਲਈ ਛੱਡ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਰਮਿੰਘਮ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਤਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ, "ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ; ਰੱਬ ਨੇ ਤੇਰਾ ਹਾਜ਼ਮਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾਇਆ; ਤੈਨੂੰ ਸੁੱਖ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।" ਅੱਗੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਸੀ, "ਮੇਰਾ ਹਾਜ਼ਮਾ ਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆ, ਪਰ ਤੇਰਾ ਡਮਾਕ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਬਣਾਇਆ ਰੱਬ ਨੇ; ਓਸੇ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦਾ।"

ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਨੌਕ-ਝੋਕ ਸੁਰਚਨਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ ਸੀ।

ਬੱਚੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਜੀ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਸਦੀ ਇਕੱਲੇ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਅੰਤ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਲੰਡਨ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ, ਓਸੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕੌਰ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਨਕਿਆਂ ਵੱਲ ਛੱਡ ਕੇ ਸਰਬਜੀਤ



ਅਤੇ ਸੁਰਚਨਾ ਬਰਮਿੰਘਮ ਆ ਗਏ। ਕਰਮ ਕੌਰ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਉਸੇ ਬਿਸਤਰੇ ਉਤੇ ਪਏ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਬਜੀਤ ਅਤੇ ਸੁਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਅਸੀਸ ਦਿੰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, “ਪੁੱਤ, ਤੁਸਾਂ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਆ ਮੇਰੀ; ਖਾਬਾ ਸ਼ੇ; ਚੁਗ ਚੁਗ ਜੀਓ; ਰੱਬ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਦੇਵੇ; ਸੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਆ...ਮੇਰਾ...ਹਾਜ਼ਮਾ.....” ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ; ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੁਰਚਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਸੀ। ਸਰਬਜੀਤ ਦੇ ਜਨਮ ਉੱਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਖੁਸ਼ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਆਰਥਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਮੌਕੇ ਆਏ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਦੱਬੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਸੁਰਚਨਾ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ, “ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਪੋਤੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕਿਹੜੇ ਭਾਰ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬ ਗਈ ਹੈ?”

“ਕੀ ਕਿਹਾ ਜੇ?” ਸਰਬਜੀਤ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ, ਸਰਬੀ। ਜ਼ਰਾ ਉੱਚੀ ਸੋਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।”

“ਸਾਡਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਾਂਝਾ ਹੈ।”

“ਹਾਂ, ਸਰਬੀ; ਸੋਚ ਰਹੀ ਹਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅੰਬਾਰ ਹਨ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ। ਸਾਡੀਆਂ ਕਈ ਸੂਖਮ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਸਬੂਲਤਾ ਹੇਠ ਦੱਬੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਕੋਲੋਂ ਕੀ ਭੁੱਲ ਹੋਈ ਹੈ; ਸ਼ਾਇਦ ਰੱਬ ਕੋਲੋਂ।”

“ਰੱਬ ਕੋਲੋਂ?”

“ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਪੋਤੇ-ਪੋਤੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਰੱਬ ਨੇ ਹੀ ਪਾਈ ਹੋਵੇਗੀ।”

“ਨਿਊਯਾਰਕ ਕੋਈ ਦੂਰ ਥੋੜਾ ਹੈ?”

“ਬਰਮਿੰਘਮ ਤੋਂ ਲੰਡਨ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦੂਰ ਹੈ, ਸਰਬੀ?”

•



## ਸੰਧਿਆ ਦੀ ਲਾਲੀ

ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਨੂੰ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋਇਆਂ ਛੇ-ਸੱਤ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਰੀਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੀਤ ਦਾ ਅਨੁਰਾਗੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਦਾ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ, ਹਰ ਨਵੀਂ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਨਾਤਨ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ, ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ, ਬਹੱਤਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿਆਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਰੋਣਕਾਂ, ਰੰਗਾਂ, ਮਿੱਤ੍ਰਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਭਰਿਆ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੁਣ ਇਕੱਲ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੇ ਖੇੜੇ ਉਹ ਆਪ ਉਪਜਾਊ ਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪੱਤਝੜ ਦਾ ਭੇਡ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾ ਸਕਿਆ।

ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਏਹੋ ਜਹੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਸੀ। ਜੰਗ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ।

ਦੂਜਾ ਸੰਸਾਰ-ਯੁੱਧ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਸੰਸਾਰ-ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਰਖਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ, ਜੋ ਇਕ ਨਰਸ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਖਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਈ। ਅੱਠਵੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ 'ਜਰਮਨ ਹਵਾਈ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਹਸਪਤਾਲ, ਦੇ ਮਲਬੇ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ,' ਇਹ ਖਬਰ ਉਸ ਨੂੰ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਮਗਰੋਂ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋਇਆ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਇਕੱਲ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝੇ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਭਰੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਏਥੇ ਇੰਡੀਅਨ ਆਰਮੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਰੋਣਕ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਅ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭੋਲੇਪਨ ਨਾਲ ਮਾਣਦਾ ਸੀ। ਡਿਊਟੀ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ

ਨਿਸ਼ੰਗ ਵਰਤਦਾ ਸੀ। ਸੰਕੋਚ-ਰਹਿਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜਾਦੂ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅਸਰ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣੀ ਸਿੱਖ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਜਿਸ ਜਤਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਅਤੇ ਲਿਖਣੀ ਉਹ ਨਾ ਸਿੱਖ ਸਕਿਆ।

ਨਵੇਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ 'ਆਪਣਿਆਂ' ਦਾ ਮੋਹ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਾਇਆਂ ਨਾਲ ਪਾਈ ਹੋਈ ਮਿੱਤ੍ਰਤਾ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਰੇਗਿਸ਼ਤਾਨ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਨਮਲਿਸਤਾਨ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ।'

ਜੰਗ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉੱਤੇ ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲੰਡਨ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਘਰ ਹਵਾਈ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਛੇਟਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਬੇ-ਘਰ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਲਈ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ, ਕੰਮ-ਚਲਾਉਂਦੇ ਘਰ ਬਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ, ਕੌਸਲ ਨੇ, ਉਸਨੂੰ ਈਸਟ ਹੈਮ ਦੀ ਇਕ ਸੜਕ, ਬਰਜਿਸ ਰੋਡ ਉੱਤੇ ਇਕ ਘਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਚਿਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਗਮਾਰ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਿਲਡਰ ਮਰਚੈਂਟਸ ਦੀ ਇਕ ਕੰਪਨੀ, ਬਲੈਂਚਰਡਜ਼, ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਈਸਟ ਹੈਮ ਦੀ ਹਾਈ ਸਟ੍ਰੀਟ ਵਿਚਲੀ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਉੱਤੇ ਸੇਲਜ਼ਮੈਨ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਮਾਰਤੀ ਕੰਮ ਅਤੇ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ, ਲਗਨ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਮਿੱਠੇ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਬਣ ਗਿਆ।

ਜੰਗ ਨਾਲ ਢੱਠੇ ਲੰਡਨ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਚੋਖੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਈਸਟ ਹੈਮ ਵਿਚ ਵੱਸਣੇ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਨਾਂ 'ਕ੍ਰਿਸ' ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਹਨ; ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਦੀ ਲੋੜ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ; ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਿੱਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਵੇਂ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਚੰਭਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਮਿੱਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਏਥੇ ਇੰਡੀਅਨ ਆਰਮੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਨਵੇਂ ਮਿੱਤ੍ਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ, ਮਿਸਟਰ ਡੀਨ ਜਾਂ ਸਰ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ 'ਕ੍ਰਿਸ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲ ਅਤੇ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਹਕ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਔਕੜਾਂ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਉਚੇਚੀ ਸਹੂਲਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਗਾਹਕ ਪਲਮਿੰਗ ਜਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਅਣਜਾਣ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ

ਵਿਚ ਉਚੇਚਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਥੈਲੇ ਵਿਚ ਟਾਫੀਆਂ ਅਤੇ ਚਾਕਲੇਟਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਟਾਫੀਆਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਹਿਸਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਰਿਣ ਬੁਕਾਉਣ ਦੇ ਅਵਸਰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਕ੍ਰਿਸ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗ੍ਰਹਜ਼ਾ ਮਿੱਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਇਆ; ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਜ਼ਾ ਮਿੱਤ੍ਰ ਸੀ।

ਸੈਂਤੀ ਸਾਲ ਬਲੈਂਚਰਡਜ਼ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕ੍ਰਿਸ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿਹਰੇ ਅਲੱਖ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਇਕ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਯਾਤ੍ਰਾ ਪੂਰੀ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਇਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਬਦਲ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਇੱਲਫਰਡ, ਗੈਟਸਹਿੱਲ ਅਤੇ ਕਲੇਹਾਲ ਆਦਿਕ ਚੰਗੇਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਈਸਟ ਹੈਮ ਵਿਚ ਮਦਰਾਸੀਆਂ, ਸਿਲੋਨੀਆਂ, ਗੁਜਰਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਯੋਰਪ ਤੋਂ ਆਏ ਰਿਫ਼ਿਊਜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿਹਰੇ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਪਿਆਂ-ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਫੜੀ ਕਈ ਵੇਰ ਉਸ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਗਏ ਸਨ। ਲਗਪਗ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਟਾਫੀ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ (ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ) 'ਬੈਂਕ ਯੂ' ਆਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਉਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵੇਖਦੇ। ਟਾਫੀ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਮੂੰਹ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਆਪ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਟਾਫੀਆਂ ਨਾ ਖਾਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਟਾਫੀਆਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ।

ਕ੍ਰਿਸ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹਾਈ ਸਟ੍ਰੀਟ ਦਾ ਇਕ ਚੱਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਬਰਜਿਸ ਰੋਡ ਦੇ ਫੁੱਟਪਾਥ ਉੱਤੇ ਸੋਟੀ ਫੜੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇਉਂ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਤੋਰ ਹੋਰ ਮੱਧਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਦਮੀ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਗਰੁ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਦਮੀ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖੇ ਬਿਨਾਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ। ਹਾਈ ਸਟ੍ਰੀਟ ਤਕ ਪੁੱਜਦਿਆਂ ਪੁੱਜਦਿਆਂ ਉਹ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਵੇਰ ਜ਼ਰੂਰ ਰੁਕਦਾ; ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗੁਆਚੇ ਮਿੱਤ੍ਰ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ; ਆਪਣੀ ਤੱਕਣੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਚੇਤਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ; ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕੀ ਅਗੇਰੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ।

ਹਾਈ ਸਟ੍ਰੀਟ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਰਵੱਈਆ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚੀ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ 'ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਬੇ-ਲੋੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਾਂ ਇਹ ਕਿ ਆਪਣਿਆਂ ਅਤੇ ਓਪਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਗ਼ਲਤ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਆਪਣਿਆਂ ਦਾ ਮੋਹ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ



ਹੈ॥ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪਰਵਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਏਨਾ ਇਕੱਲਾ ਅਤੇ ਬੇ-ਪਛਾਣ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।' ਘਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੀ ਉਹ ਸੋਚੀ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ; ਕਿਸੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲਈ ਇਕ ਵੇਰ ਵੀ ਨਾ ਰੁਕਦਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੁੜ ਉਹੋ ਵਡੀਰਾ।

ਅੱਜ ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਅੱਜ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅੱਠੀਂ-ਦਸੀਂ ਸਾਲੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਸੀ—ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰ ਕੇ—ਆਪਣੀ ਜਨਮਦਾਤਾ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰ ਕੇ। ਉਦਾਸ ਕ੍ਰਿਸ ਹਾਈ ਸਟ੍ਰੀਟ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, 'ਜੇ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਪਰਵਾਰ.....।'

ਘਰੇਲੂ ਨਿਕਸ਼ਕ ਨਾਲ ਭਰੇ ਦੋ ਬੈਲੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖੀ, ਇਕ ਘਰ ਦੇ ਫੁੱਟ ਗਾਰਡਨ ਦੀ ਵਟੀਰੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਇਕ ਬਿਰਧ ਮਾਤਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਭਰੇ ਦੋ ਬੈਲੇ ਚੁੱਕਣੇ ਮਾਤਾ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਹੈ। ਕੰਮ ਆਉਣ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਚਾਅ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਉੱਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੋਲ ਖਲੋਅ ਕੇ ਆਖਿਆ, "ਹੈਲੋ ਮੰਮ।"

ਬਿਰਧ ਮਾਤਾ ਨੇ ਹੌਲੀ ਨਾਲ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਦੇ ਠੀਕ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਵੇ, ਤੂੰ ਕ੍ਰਿਸ ਤੇ ਨਹੀਂ?" "ਹਾਂ ਮਾਂ, ਮੈਂ ਕ੍ਰਿਸ ਹਾਂ। ਤੇਰੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੈ; ਕਿੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਕਈ ਵੇਰ ਤੇਰੇ ਘਰ ਗਿਆ ਹਾਂ।"

"ਪਛਾਣਾਂਗੀ ਕਿਉਂ ਨਾ, ਕ੍ਰਿਸ; ਨੌਂ ਬੱਚੇ ਜਨਮੇ ਅਤੇ ਪਾਲੇ ਹਨ ਮੈਂ। ਸਭਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਮੈਨੂੰ। ਕ੍ਰਿਸ ਨੂੰ ਕੀ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ; ਕਿਹੜਾ ਕਿਸ ਗੱਲੋਂ ਰੁੱਸਦਾ ਸੀ; ਕੌਣ ਕੀ ਖਾ ਕੇ ਬੀਮਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਸਭ ਯਾਦ ਹੈ।... ਲੈ ਫੜ, ਇਕ ਝੋਲਾ ਤੂੰ ਚੁੱਕ ਲੈ; ਘਰ ਤਕ ਪੁਚਾ ਦੇ, ਭਲਾ ਹੋਵੇ। ਸਾਮਾਨ ਕੁੱਝ ਬਹੁਤਾ ਖਰੀਦਿਆ ਗਿਆ ਅੱਜ। ਸੋਚਿਆ, ਬਹੁਤੇ ਵੇਰੇ ਨਾ ਮਾਰਨੇ ਪੈਣ; ਇਹ ਨਾ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਚੁੱਕਣਾ ਵੀ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪਚਾਸੀ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ; ਤੂੰ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕ੍ਰਿਸ; ਢਿੱਲਾ ਮੱਠਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?"

"ਨਹੀਂ ਮੰਮ, ਮੈਂ ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਹਾਂ। ਲਿਆ ਦੂਜਾ ਬੈਲਾ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇ।" ਨਾ, ਨਾ ਕਰਦੀ ਮਾਤਾ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਨੇ ਦੂਜਾ ਬੈਲਾ ਵੀ ਫੜ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਹੱਥੋਂ ਬੈਲਾ ਖੋਹਦੇ ਕ੍ਰਿਸ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਆਖਦੀ ਰਹੀ, "ਵੇ ਕ੍ਰਿਸ, ਤੂੰ ਵੀ ਕਿਹੜਾ ਜਵਾਨ ਜਹਾਨ ਦੋ। ਆਪਣਾ ਬਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਕਰ। ਤੂੰ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਦਾ ਜੇਜਾਲ ਨਹੀਂ ਗਲ ਪਾਇਆ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਡਿਕਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ।"

ਮਾਤਾ ਦੇ ਬੋਲੇ ਜਹੇ ਪਰ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸ਼ਾਬ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾਵਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸੋਚਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਲਿਆ। 'ਨੌਂ ਪੁੱਤ-ਧੀਆਂ, ਫਿਰ ਪੋਤੇ-ਪੋਤੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋਹਤੇ-ਦੋਹਤੀਆਂ। ਕਿੰਨੀਆਂ ਰੋਣਕਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਮਾਤਾ। ਜੇ ਕੋਲ ਨਾ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਸਨਿਚਰ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਸਿਰ ਖਾਂਦੇ



ਹੋਣਗੇ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਫਰਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲੋਣਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਸਾਂਭਾ-ਸਾਂਭੀ ਨੂੰ ਮਾਂ ਚਿੰਤਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਮਾਤਾ ਨੇ ਘਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਦੋ ਬੈਲੇ ਚੁੱਕੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖਲੋਤੇ ਕ੍ਰਿਸ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰੋਣਕ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਸਾਰਾ ਘਰ ਬੇ-ਰੋਣਕੀ, ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਸੁੰਨ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਅੰਗੀਠੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਮਾਤਾ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਪਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਮਾਤਾ ਲਈ ਕੋਈ ਧਰਵਾਸ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਘਰ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਏਨਾ ਸੱਖਣਾ ਘਰ ਕ੍ਰਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਏਥੇ ਇੰਡੀਅਨ ਆਰਮੀ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜਲੇ ਬਗੀਚੇ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਸਨ। ਮਾਤਾ ਦਾ ਬਗੀਚਾ.....ਬੱਸ ਕੰਡਿਆਲਾ ਜੰਗਲ, ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੀ ਹੈਰਾਨੀ ਲੁਕਾਈ ਨਾ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਮਾਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ.....”

“.....ਸੁੱਚੜੀ ਬਹੁਤ ਰੋਣਕਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀ ਹੈ,” ਮਾਤਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਵਾਕ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। “ਦੋ ਧੀਆਂ ਕਨੇਡਾ ਹਨ, ਸੱਤ ਪੁੱਤ ਏਥੇ ਵਲੈਤ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਹਨ। ਸੁਖੀ ਹਨ, ਪਰ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਭਾਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੁੱਝ ਸੰਵਾਰ ਜੁ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਸੱਤਾਂ ਨੇ ਵਾਰੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ; ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਸੱਤ ਫੂਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਉੱਤੇ ਨੌਂ ਕਾਰਡ। ਬੱਸ ਫੂਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਡਾਂ ਜੋਗੀ ਹੋ ਗਈ ਮਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਬੀਮਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਕਿ ਪੁੱਤ ਸ਼ਬਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਤੇਰੇ ਅੰਕਲ ਦਾ ਵਰ੍ਹੇਦਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੱਟੀ ਨਹੀਂ ਵਾਹੀ।”

ਮਾਂ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ ਬੈਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਮਾਨ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਆਖਿਆ, “ਮਾਂ, ਏਨੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਕਿਉਂ ਲੈ ਆਈ ਹੈ?”

“ਪੁੱਤ, ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਵੜੀ, ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ। ਮੱਤ ਮਾਰੀ ਗਈ। ਗੁਰਦੇਵ ਨੂੰ ਬਤਾਉਂ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਗੰਭੀ; ਕਿਰਪਾਲ ਨੂੰ ਭਿੰਡੀਆਂ ਪਸੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਸਤਪਾਲ ਨੂੰ ਕਰੇਲੇ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਲੈ ਆਈ; ਇਹ ਨਾ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪਕਾਉ ਕੌਣ ਤੇ ਖਾਉ ਕੌਣ; ਮੱਤ ਜੁ ਮਾਰੀ ਗਈ। ਚੱਲ ਹੋਊ, ਆਪੇ ਪਈਆਂ ਸੜ ਜਾਣਗੀਆਂ।”

“ਸਾੜਨੀਆਂ ਕਿਉਂ ਹਨ, ਮੰਮ। ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਨਹੀਂ ਮੁਕਦੀਆਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਰਹਾਂਗਾ। ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਪਕਾਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਮਿਲ ਕੇ ਖਾਵਾਂਗੇ।”

ਕ੍ਰਿਸ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸੋਧਿਆ ਦੀ ਲਾਲੀ ਵਿਚ ਨ੍ਹਾਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਾਵੱਧੇ ਵਾਂਗ ਰੁਸ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਆਲਸ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਟ ਕੇ ਮਾਤਾ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਚੁੱਕੀ ਕ੍ਰਿਸ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਆ ਗਿਆ। ਪੂਰੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਦੱਸ ਪੁੱਤ, ਕੀ ਖਾਵਾਂਗਾ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰਹਿ, ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਣ ਦਿਆਂਗੀ।”

ਮਾਤਾ ਦਾ ਸਿਰ ਆਪਣੀ ਵੱਖੀ ਨਾਲ ਘੁੱਟਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕ੍ਰਿਸ ਨੇ ਆਖਿਆ,  
“ਅੱਜ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਹੈ, ਮਾਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਗੋਭੀ ਅਤੇ ਕੜਾਹ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ।”

ਸੁੰਵੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਕਵਾਨਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋਂ ਅਤੇ ਮਮਤਾ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਫੈਲ ਗਈ। ਕ੍ਰਿਸ ਨੇ ਮੋਮਬੱਤੀ ਜਗਾ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਦੋਵੇਂ ਖਾਣ ਬੈਠ ਗਏ। ਟੈਲੀਫ਼ੂਨ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ। ਕ੍ਰਿਸ ਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਤਾ ਟੈਲੀਫ਼ੂਨ ਕੋਲ ਗਈ ਅਤੇ ਰਸੀਵਰ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਕਹੇ, ਕਨੈਕਸ਼ਨ ਕੱਟ ਕੇ, ਰਸੀਵਰ ਟੈਲੀਫ਼ੂਨ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਰੱਖਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, “ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਖਾਹ, ਪੁੱਤ। ਅੱਜ ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ ਹੈ; ਬਲਦੇਵ ਦੇ ਟੈਲੀਫ਼ੂਨ ਦੀ ਵਾਗੀ ਹੈ; ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੈਲੀਫ਼ੂਨਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਖਹਿਜ਼ਾ ਫੁਡਾ ਦਿੱਤਾ, ਮੇਰਿਆ ਬੱਚਿਆ।”

•

SIKHBOOKCLUB.COM